

OVER MOMBERS, BINNENMOEDERS, REGENTESSEN EN WEESMEESTERS

De zorg voor onmondige ouderloze kinderen vanuit genealogisch perspectief.

J.W.Koten

Wanneer men op internet naar het woord mombor, momboor of momboir zoekt, ziet men talrijke interessante genealogische sites al surfend voorbij komen. Hierbij worden niet alleen de namen van de mombors genoemd maar meestal ook die van de pupillen die aan hun zorg werden toevertrouwd. Verder vindt men nogal wat zakelijke (erfrechtelijke) gegevens. Ik noem data over de verdeling van erfenissen, de verkoop van eigendommen die door nalatenschap aan de voogdijkinderen toebehoorden, aanstellingen van voogdijschap (voogdijstelling) e.d. Zulke zaken werden immers meestal door deze mombor geregeld. Gewoonlijk worden in dit kader voogdij kinderen met de algemeen gangbare term *pupillen* aangeduid. Wij doen dat dus ook. Meestal betreffen het dus wezen, maar ook andere kinderen zoals vondelingen, kinderen waarvan de ouders het ouderlijke gezag is ontnomen of waarvan de ouders niet voor hun nakroost kunnen zorgen. Bedenk dat om diverse redenen vondelingschap vrij veel voorkwam.

Hoewel heel wat publicaties over de voogdij beschikbaar zijn, leek het de redactie goed om in dit artikel een geïntegreerd beeld van deze zorg te presenteren. Wij hopen u hiermee een handleiding aan te reiken zodat u zich snel in deze complexe materie kunt oriënteren. De bronnen zijn echter vaak verspreid en data zijn soms te vinden op plaatsen die men niet zou verwachten, zoals bijvoorbeeld in schepen verslagen.

Voogdijgegevens een belangrijke genealogische bron

Voogdij is een belangrijke genealogische bron die zeker de moeite waard is om bij het onderzoek te betrekken. Ik spreek dan nog niet eens van de vele functies die met de zorg van voogdij kinderen zijn verbonden. Voogdij en alles wat er mee samenhangt is een zeer complex geheel. Het omvat niet alleen een veelheid aan regelingen met betrekking tot de directe zorg van pupillen, maar omvat ook diverse functies en instellingen die zich met de wezenzorg bezig hielden. Wie weet trouwens nog wat binnenvaders, weesmeesters, naaimaîtresses, datieve voogden etc. zijn.

DOELSTELLING

Dit artikel tracht een overzicht te geven van het brede spectrum van voorzieningen voor de onmondige pupillen waarbij een groot aantal thans niet gangbare beroepen wordt toegelicht. We informeren U tevens over de vele instanties die met de zorg voor onmondige ouderloze kinderen (voogdij, verzorging, toezicht, weeskamer, weeshuis) belast waren. Daarnaast beschrijven we de levensomstandigheden van de pupillen zelf, die onmondig zonder ouderlijke zorg aan de gemeenschap ter verzorging werden overgegeven. Deze pupillen zijn overwegend wezen en halfwezen (onmondig kind waarvan één der ouders is overleden). Soms was immers de achterblijvende ouder niet in staat het kind zelf groot te brengen. Inbegrepen zijn ook vondelingen: *kinderen die door hun ouders werden verloochend, en door andere werden gevonden om op kosten van het algemeen te worden grootgebracht*. Dan is er de groep kinderen waarbij de ouders geestelijk of sociaal onbekwaam waren om hun kinderen op te voeden en die om wisselende redenen uit de ouderlijke macht waren ontzet.

Opvattingen over wezenzorg

Binnen de joods-christelijke traditie werd de noodzaak van extra mededogen voor de ouderloze kinderen sterk benadrukt. In veel passages van de Torah¹ werd deze zorg zeer bijzonder aanbevolen. Hulp aan wezen werd dan ook als een belangrijke vorm van barmhartigheid gezien die in christelijke kerkelijke kringen later sterk werd aangemoedigd. Zorg voor weduwen en vooral voor wezen werd als toetssteen van de stedelijke beschaving beschouwd. Het benadelen van weduwen en wezen werd in Bijbelse termen als een wraak oproepende zonde gekenschetst. Kennelijk moest men met de zwaarste sancties dreigen om misbruik tegen te gaan. Vooral vermogende wezen werden vaak het slachtoffer van de grijpgrage handen van de overheid en/of familieleden. Vaak hadden dergelijke wezen een treurig lot; zij stierven jong door ondervoeding, verdriet en andere misère, of hun erfdeel werd door familieleden of anderen geplunderd.

Hollands erbarmen voor wezen

Hoewel men het niet te rooskleurig mag voorstellen, maar toch was in de 16de eeuw de wezenzorg in Nederland redelijk goed georganiseerd. Daar mogen we best een beetje trots op zijn. Veel buitenlandse bezoekers getuigden dat deze zorgtaken in Holland voorbeeldig waren geregeld, zeker in vergelijking met de ons omliggende naties. Inderdaad, de Hollanders waren in het verleden gul voor de echte noodlijdenden. Daar werden weeskinderen in het bijzonder toe gerekend, omdat zij buiten eigen schuld in deze hulpeloze toestand waren geraakt. De collectieve wezenzorg sloot goed aan bij het protestantse, nogal wettische, ethos. Men was gul maar de schenkingen moesten wel goed geadmistreerd en verantwoord worden besteed. Veel van deze zorgverplichtingen zijn dus schriftelijk uitvoerig vastgelegd. Vandaar dat we hier met een belangrijke genealogische bron te doen hebben. Bedenk hierbij dat de kans om wees te worden vroeger zeer groot was. Tot ca 1850 bedroeg de gemiddelde levensduur van mannen minder dan 40 jaar en overleefden ongeveer 1 op de 20 vrouwen het kraambed niet. Nederland rond 1840 kan men enigermate vergelijken met de ontwikkelingslanden nu. Wezen, weduwen en weduwnaren waren een alledaagse gegeven. De gemiddelde duur van een huwelijk was 10 - 15 jaar. Bleef een man met kinderen ongehuwd achter dan hertrouwde deze snel. De hertrouwkanen van een weduwe met kinderen was minder groot en het lot van deze halfwezen was vaak miserabel.

Veel documentatie aanwezig

De talrijke weeshuizen, weeskamers en besluiten van schepenbanken hebben nogal wat archivalia opgeleverd die zowel in algemene boeken als gespecialiseerde artikelen werden besproken. Gedenkboeken van weeshuizen en andere zorginstellingen geven nogal eens genealogisch interessante gegevens. Vooral de laatste jaren is er vrij regelmatig over de weeshuizen en weeskamers gepubliceerd. Daarnaast zijn er veel academische proefschriften verschenen die de weeskamers en de juridische kanten van de voogdij beschrijven. De zorg voor wezen is weliswaar van alle tijden geweest, maar uit de vele studies blijkt wel dat de opvattingen, de doelstellingen en de reglementering van deze zorg zeer tijd- en plaatsgebonden waren. Kort door de bocht gesteld: iedere plaats, tijd of groep had zijn eigen tradities. Men hield daarbij sterk vast aan eigen opvattingen en beginselen. Aanvankelijk was deze zorg een kerkelijke aangelegenheid, geleidelijk aan werd wezenzorg (mutatis mutandis pupillenzorg) staatszorg.

Historische ontwikkelingen van de wezenzorg (voogdij)

---

1 De eerste 5 boeken van de Bijbel, ook wel de boeken van Mozes genoemd

Voor het lokaliseren en interpreteren van voorgedij gegevens is het zinnig vier historische fasen te onderscheiden. Ieder van deze perioden had wat de voorgedij betreft zijn eigen uitwerking, zijn eigen documentatie en zijn eigen juridische grondslag.

(1) de middeleeuwen

- Hiertoe wordt globaal de periode van de late middeleeuwen gerekend, de periode van ± 1100 tot ± 1560 waarin vooral de kerk een overheersende rol had. De katholieke kerk hield de gelovigen voor dat armoedebestrijding een vorm van (zelf)heiliging was. Om het simpel te formuleren. Wie goed voor de wezen zorgde bevoordeelde ook zich zelf omdat de geveer voor zijn goede daden extra goddelijke gunsten (aflaten) kreeg. Daarbij fungeerde de plaatselijke kerkgemeenschap als een soort 'afdeling sociale zaken'¹. De kerkelijke zaken werden aanvankelijk door de clerus² beheerd, omdat deze de kunst van rekenen, schrijven en beheer kende. Vanaf het midden van de 16de eeuw zien we de opvattingen over de sociale zorg geleidelijk veranderen. Steeds meer stedelijke bestuurders en regenten gaan zich met deze zorg bemoeien, waarbij met name het boek van de wereldbemaamde Juan Luis Vives als een soort beginselprogramma mag worden beschouwd.

De subventione pauperum sive de humanis necessitatibus, Libri II. Introduction, Critical Edition, Translation and Notes, Edited by C. Matheussen and C. Fantazzi and with the assistance of J. De Landtsheer. Translated by C. Fantazzi (2002)

Vives leefde van 1492-1540. Hij was een joods-spaanse vluchteling uit Spanje, studeerde aan de Sorbonne te Parijs, werd huisleraar in Brugge. Was tijdelijk hoogleraar te Leuven en Oxford. Juan Luis had tijdelijk een positie aan het hof van Breda, waar hij de derde echtgenote van Graaf Hendrik III van Nassau, Mencia Mendoza, onderrichtte. Vives was zeer bevriend met Erasmus (Leuven), Thomas More (Oxford) en later met Paus Adrianus IV, de sobere Hollandse Paus die probeerde in Rome orde op zaken te stellen. Hij stierf onder behoeftige omstandigheden in Brugge.

Karel de Vijfde die in 1515 het gezag over onze streken verwierf, was een belangrijk initiatiefnemer wat betreft deze armenwetgeving. Zijn regeerperiode wordt gekenmerkt door economische crises, mede veroorzaakt door politiek wanbeleid, hongersnoden, overstromingen en enkele grote epidemieën. Op 7 Oktober 1531 gaf Karel V een ordinantie uit om de bedelarij te beteugelen³; die sterk steunde op het gedachtengoed van Vives. Door dit plakkaat⁴ werd de stedelijke armenzorg in een meer algemeen wettelijk kader geplaatst⁵. Drie doeleinden werden nagestreefd, het beteugelen van de bedelarij, de centralisatie van de armenkassen en vooral ook een arbeidsdwang voor bedelaars die tot werken in staat waren⁶. Deze ordinantie sloeg (naar het leek) een principiële andere weg in dan wat voorheen gangbaar was. In feite

1. Kerkelijke goederen waren heilig, dat wil zeggen zij vielen buiten het normale economische verkeer en zij waren daardoor buiten het bereik van een hebberige soeverein.
2. Clerus afgeleid van het Latijn, dat geestelijke betekent, dit woord wordt later de ambtelijke naam klerk.
3. De periode van 1500-1575 moet als een crisisperiode worden beschouwd, met veel koude golven, dijkdoorbraken en overstromingen, epidemische ziekten hongersnoden.
4. Een gezegeld stuk genoemd naar de zegel of plak (vergelijk met de zilveren en gouden plakken)
5. Ook in Duitsland had Karel V zulke wetgeving uitgevaardigd. In tal van andere landen werd zijn voorbeeld gevolgd
6. Het is aardig er op te wijzen dat deze Katholieke koning elementen bij de armoede bestrijding aanvoert die uit Lutherse hoek kwamen en die in het Duitse rijk hier en daar gangbaar waren geworden. Het was een beetje, *wie niet werkt zal niet eten*. De bedeling richtte zich daarom vooral op de mensen die niet konden werken.

was het een echter bevestiging van geleidelijk gegroeide nieuwe opvattingen, dus minder kerk en meer staat. Het plakkaat voegde toch ook enkele nieuwe elementen toe aan de armenwetgeving. Dit is de reden waarom deze regelgeving wel als grondwet voor de bedeling wordt beschouwd. Het principieel nieuwe van deze regelgeving was dat de armoede staatszorg werd, die bovenstedelijk moest worden aangepakt, met een algemeen beleidsplan. Verder werden de steden verplicht registers aan te leggen van wie wel en wie niet voor bedeling in aanmerking zou mogen komen en voorts hoeveel men mocht uitkeren. Voor de genealoog is dit een belangrijk gegeven.

(2) het tijdvak van de republiek (± 1560-1800)

- Bij de reformatie in de laatste periode van de 16de eeuw werden veel kerkelijke zorginstellingen verder geïnstitutionaliseerd. Dat gold vooral de wezenzorg. De zorg voor wezen en vondelingen werd min of meer een overheidstaak. Na de reformatie gingen dus de vroegere katholieke instellingen geleidelijk over in overheidshanden. Veel veranderde er echter niet aan de opzet en de inrichting van deze zorg. Wel kregen deze instituties een sterke protestantse signatuur. Het protestantisme was immers een semistaatsgodsdienst geworden. Wat vroeger dus door de clerus (algemene naam van Katholieke geestelijken) werd gedaan kwam nu volledig in handen van stadsbestuurders en de 'regenten' die de stedelijke elite vormden.

Belangrijk was dat er zich binnen de protestantse samenleving een nieuwe visie voor wat betreft de armoedebestrijding aftekende. Niet de persoonlijke liefdadigheid en heiliging¹ telden, maar vooral de 'effectiviteit en het resultaat van de hulpverlening'. Anders gezegd, niet de goede bedoeling telde maar vooral het effect van de handeling. Het sleutelbegrip werd nu 'goed georganiseerde en verantwoorde zorg'. Vooral de wezenzorg kreeg prioriteit, het werd een symbool voor het prestige en de beschaving van de stad. Weeshuizen werden vaak met veel architectonische allure opgezet en waren de trots van de stad. De rechtspositie van wezen kreeg een steviger basis waarbij men zowel plaatselijke gebruiken als elementen uit het Romeinse recht als uitgangspunten werden aangenomen. De noodzaak tot bedelen, zoals bij de vroegere wezen door de overheid was toegelaten, werd goeddeels een zaak van het verleden. Insteek werd de weeskinderen van staatswege een goede opvoeding te geven. Van de beschikkingen over voogdijstelling, de plaatsing in voogdij gestichten e.d. zijn nogal wat gegevens gedocumenteerd. Vooral als de wees via een nalatenschap vermogend was. Dan moest dit bezit via maatregelen tegen grijpgrage familieleden en andere gauwdieven worden beschermd. Dit werd dan een bestuurlijke zorg van stadsbestuur - stadsmagistratuur, of (op het platteland) door schout en schepensbank - van de eerste orde. In steden werd voor het beheer van de nalatenschap door de vroedschap (stadsmagistratuur) een nieuw lichaam gecreëerd: de weeskamer. Deze weeskamer was dus geen weeshuis, maar een door de stedelijke overheid ingericht instelling die moest voorkomen dat de nalatenschap van weeskinderen door voogden in de persoon van familieleden werd geplunderd.

(3) Napoleontische periode tot het begin van de 20ste eeuw (± 1800-1902): het tijdvak

---

1. De basis voor de Katholieke liefdadigheid was een behoefte aan zelfheiliging. Bij protestantse ethiek was iedere goede daad de werking van de goede geest in de mens. Vandaar dat de uitwerking van de goede daad meer aandacht kreeg dan de bedoeling.

van het pauperisme en de industrialisatie

Er is amper een meer naargeestig tijdvak geweest dan aan het begin van de 19de eeuw. Deze periode kreeg later de naam van de periode van het pauperisme (pauper= arme¹). Het was ook de periode van de Jan Saliegeest. Het was een periode van een gemis aan nationale daadkracht. De oorzaak is een vastgelopen economisch systeem, over bevolking², een de mens niets ontziende industrialisatie, oorlogen en een groot aantal jaren met slechte zomers. Bestaande zorginstellingen waren niet meer opgewassen te voldoen aan de toenemende vraag. Door onze verzuiling waren veel zorgactiviteiten versnipperd en het zorgsysteem werkte daardoor niet efficiënt.

Een radicale verandering van de wezenzorg vond plaats tijdens de Franse periode toen alle burgers gelijk werden gesteld en er een meer sociaal-liberale wind ging waaien. Het begrip standsrecht verdween, het verschil tussen de stadsbewoners werd opgeven. Ook tussen burgers met verschillende kerkelijke denominaties werd geen onderscheid meer gemaakt (op papier althans). Eveneens werden burgers van stad en platteland meer gelijkgeschakeld. Daardoor kwamen allerlei oudere regelingen op de helling. Omdat het verschil tussen burger en niet-burger verdween was de motivering voor aparte burgerweeshuizen, oorspronkelijk) bedoeld voor kinderen van ouders met stadsrechten, komen te vervallen. Een nog grotere omslag was dat door de gelijkheid van religies katholieke wezen in burger- of stadsweeshuizen konden worden opgenomen. Oude op religie gebaseerde instellingen kwamen in de problemen of werden gewoonweg genationaliseerd.

Geleidelijk aan werden wij een eenheidsstaat waarbij de stedelijke en provinciale autonomie voor een deel verdween. Toch bleef men wat betreft de wezenzorg tijdens de Bataafse periode nog heel sterk aan de vroegere tradities kleven. Veel nieuwe plannen hadden immers onvoldoende financiële draagkracht. Een poging tot een meer uniforme voogdijwet geldend voor geheel Holland en gebaseerd op Hollandse beginselen, werd in 1809 geïntroduceerd, dus tijdens de regering van Koning Lodewijk Napoleon (1806-1810). De voogdijregeling veranderde plotseling en drastisch toen wij in 1810 een Franse provincie werden. We kregen een nieuwe regeling voor de voogdij die op het Franse burgerlijke wetboek (code civil) was gebaseerd en die hier in 1811 met kracht werd doorgevoerd. De voogdij werd zeer nauwkeurig gecodificeerd. Een volledig hoofdstuk van het burgerlijk wetboek werd aan het voogdijschap gewijd (zie boek I, titel 15 en 16). Deze code civil zou ook na vertrek van de Fransen gehandhaafd blijven en als burgerlijk wetboek verder worden voortgezet. Ongetwijfeld was deze nieuwe opzet een verbetering. Maar de Franse bepalingen hielden te weinig rekening met wat in de loop der tijden binnen de Nederlandse context was gegroeid. Goede overgangregelingen ontbraken. Daardoor werden de nog bestaande weeskamers opgezaald met allerlei nieuwe Franse wetten die met de nog heersende oude gebruiken niet spoorden. De regeling voor de geërfde goederen van de voogdikinderen toonde nogal wat lacunes Tijdens de eerste periode van het Koninkrijk waren daarom diverse aanpassingen van de Napoleontische wetgeving noodzakelijk. Ik noem de wijziging van 1838, die een majeure aanpassing van de zorg voor de nalatenschap van wezen inhield. Dit jaartal is voor de genealoog

---

1. Denk aan het Franse woord *pauvre*, ons eigen woord *pover*, het Engelse woord *poor*

2. Het was vooral de Britse dominee Thomas Malthus die stelde dat door de toegenomen bevolking de voedselproductie ontoereikend was.

voor het lokaliseren van de bronnen erg belangrijk.

Herstel van de monarchie onder Oranje

Vooraf tijdens de periode van Koning Willem I (1813-1840) en Willem II (1840-1849) werd de wezenzorg steeds meer aan het particulier initiatief overgelaten. Dat was dus een stap terug op de eerder ingeslagen weg. De armen- en wezenzorg was primair weer een particuliere (= kerkelijke) taak geworden, pas in tweede instantie kon een beroep op de overheid worden gedaan. In het niet-kerkelijke segment had de Maatschappij voor het Nut van het Algemeen een voorbeeldfunctie¹. Vanaf 1850 zien we het aantal particuliere (niet door de overheid bestuurde) weeshuizen verviervoudigen. Dit mede omdat door de nationale verpaupering het aantal weeskinderen sterk toe nam. Bedenk verder dat tijdens de Napoleontische periode niet alleen een groot aantal mannen het leven lieten, maar ook dat de Franse bezetting zijn sporen naliet in het nageslacht. Daar kwam bij dat vaderschapsacties door ongehuwde moeders waren verboden. Na 1853 ontstaan ook op het katholieke platteland een groot aantal nieuwe weeshuizen. Dit was nu mogelijk omdat door de nieuwe grondwet geen belemmeringen meer tegen het opzetten van Katholieke instellingen² konden worden opgeworpen. Bij het stichten van katholieke wees instellingen is de invloed van buitenlandse kloosterorden zeer groot geweest. Aangezien er voor 1850 door de belemmeringen van de overheid geen zusterkloosters mochten worden opgericht, waren er weinig 'inlandse' nonnen. Buitenlandse congregaties zagen onder de katholieke bevolking plotseling kansen voor de wezenzorg. Vooral de initiatieven van de zusters Franciscanessen van Denekamp³ (ca 1860) hadden voor de katholieke wezenzorg een voorbeeldfunctie. Het merendeel van onze weeshuizen stamt dus uit de laatste periode van de 19de eeuw en heeft bovendien een sterk particulier (= kerkelijk) karakter gehad. Deze weeshuizen met een kerkelijke signatuur dreven goeddeels op giften en gaven van de kerkleden. Van overheidssteun was geen sprake.

(4) Moderne wezenzorg

De vierde periode begint rond 1900. Vooral de invoering van de kindbescherming is hier een mijlpaal geweest. Vanaf het einde van de 19de eeuw (rond 1880-1890) toen de economie weer begon aan te trekken en de industrialisatie op gang kwam, groeide een nieuw sociaal besef. Dit mondde uit in een nationaal debat dat men de 'sociale kwestie' noemde. De nogal amateuristisch, vaak vernederende, uitvoering van de particuliere zorgplicht van wezen werd aan de kaak werd gesteld. Veel weeshuizen waren voor kinderen niet humaan, zeer streng en zeer betuttelend. De sterfte in weeshuizen was tot 1875 nog zeer hoog. Rond 1900 zien wij de kindbescherming als specifieke maatschappelijke kerntaak ontstaan. Een belangrijk nieuw feit is de inrichting van een Voogdijregister in 1904 Dit is in principe openbaar maar men moet wel met de privacy aspecten rekening houden. Bij de voogdij kregen de Raden voor Kinderbescherming vaak een belangrijke taak.

-
1. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen werd in 1784 opgericht door de doopsgezinde predikant Jan Nieuwenhuysen die werd geholpen door professor Swildens. De betekenis die het 'Nut' later kreeg voor de volksoontwikkeling en de sociale zorg, is van immense betekenis geweest.
  2. Vanaf 1853 waren de katholieken formeel gelijk gesteld en kon men geen bezwaar meer maken tegen katholieke instellingen. In de provincie Limburg lag dit evenwel ongunstiger omdat de oude situatie werd gehandhaafd.
  3. Deze kloosterorde had zijn oorsprong in Duitsland. Tien tijdens de Kulturkampf verdreven nonnen, vestigden zich in Denekamp.

Uit voorgaande zal duidelijk zijn dat we in dit artikel voornamelijk de periode 1500 - 1900 zullen beschrijven. De gegevens over de eerste periode (voor 1600) zijn nogal schaars.

Eerst nog enige moeilijke begrippen.

In het Romeinse recht kende men het begrippenpaar '*tutor*' en '*curator*'. De tutor was bedoeld om leiding te geven tot aan de puberteit. Daarna werd men geacht ten dele zijn eigen broek te kunnen ophouden en kwam de curator in het vizier vooral als er financiële zaken, boedelbeheer, rechtshandelingen, toestemming voor een huwelijk e.d., te beslissen waren. In het Nederlandse recht gebruikte men het woord mombber (mondbaer) en voogd. Het woord mombber heeft vele schrijf varianten (o.a. mumber, momboor mondbaer, momboir); het woord is van Germaanse oorsprong, ook in het Duits komt het overeenkomstige woord voor. Het woord mombber is vermoedelijk verwant aan ons woord mondig en betekent letterlijk gezagdrager. De pendant van het woord curator is ons woord voogd. Het woord *voogd* had een bredere betekenis dan nu gangbaar is. Het kwam in het oudere Nederlands ook in andere combinaties voor, denk aan worden als landvoogd, zeevoogd. Andere termen die min of meer aan voogd gelijkwaardig zijn zoals: voormond, voorstaander en de opziener¹. Een scherp onderscheid tussen mombber en voogd kende men evenwel in vroegere tijden in ons rechtssysteem niet. Beide begrippen werden nogal eens door elkaar gebruikt. Veel van deze begrippen zijn regionaal verschillend. Het zou te ver voeren hier in finesses te treden. Thans wordt curator veelal gebruikt bij de beredding van onder bewind gestelde ondernemingen en instellingen.

Vanaf 1800 kent men ook het begrip toezien voogd. Deze voogd wordt formeel aangesteld wanneer een van de ouders is overleden en de overlevende ouder van rechtswege als voogd is aangesteld. Ook bij echtscheiding kan een toezien voogd worden benoemd. De toezien voogd heeft slechts beperkte bevoegdheden en kan pas ingrijpen als de voogd haar (zijn) taken schromelijk verwaarloosd of de kinderen financieel benadeelt.

Wie had een voogd nodig

De laatste vraag: wie had een voogd nodig. Als vuistregel gold: *alle onmondige kinderen waarbij de ouders ontbreken of waar ze onbekwaam worden geacht het ouderschap te vervullen*. In het laatste geval zal de rechter bij de ontzegging of ontheffing van de ouderlijke macht betrokken zijn. In het burgerlijke wetboek van 1811 en volgende edities worden enkele ouderlijke nalatigheden met name genoemd waarbij de ouderlijke macht wordt ontzegd c.q. waarbij men daarvan wordt ontheven: twee jaar gevangenschap, mishandeling van de kinderen (pupillen), het opzettelijk niet meewerken met mensen belast met het toezicht, grove lichamelijke of geestelijke verwaarlozing, slecht levensgedrag, misbruik van kinderen etc. De leeftijd waarop men mondig werd verschilde gedurende de eeuwen nogal. In Holland gold gedurende de middeleeuwen dat men jongens met 18 jaar en bij meisjes met 16 jaar volwassen achtte. In later tijden schoof deze leeftijd op tot 25 jaar. Vanaf de tijd van Napoleon geldt de leeftijd van 21 jaar². Trouwde men voor de 21 jarige leeftijd, dan werd men met het aangaan van het huwelijk mondig. Om bepaalde redenen (beginnen van een zaak) kon men de mondigheid vervroegen door een verzoekschrift aan de Hoge Raad om

---

1. Het woord opziener werd gebruikt voor een datieve voogd, d.w.z. een voogd die krachtens een testament door de erfplater werd gewenst.

2. Na het 21ste levensjaar (tot het dertigste) moesten de ouders nog wel toestemming geven tot een huwelijk. Bij weigering kon echter via gerechtelijk weg toestemming worden verleend..

voor een *brief van meerderjarigheid* getekend door de koning¹ in aanmerking te worden gebracht. Men noemde dit een verzoek tot handlichting.

Wie konden met de voogdijstelling worden belast.

Ook bij de voogdijstelling hebben zich in de loop der tijden steeds weer veranderde spelregels voorgedaan. Vaak was het een aanscherping van reeds bestaande richtlijnen. Bijna iedere stad en provincie had zo zijn eigen gebruiken en tradities waar men sterk aan vast hield. Van een nationale regeling van de wezenzorg was geen sprake. Zodoende loopt de kwaliteit van de wezenzorg landelijk gezien nogal uiteen. Pas na 1811 met de invoering van het nieuwe burgerlijke recht (Code Civil) kwamen nationale richtlijnen tot stand. Daarbij kreeg uitsluitend de rechter de beslisbevoegdheid voor de aanstelling van de voogden. Uiteraard werden vooral de belangen van het kind in het oog gehouden. Het zou te ver voeren hier de vele varianten in de benoeming van voogden en wezenzorg in detail te bespreken. Vaak vindt men deze terug bij de overwegingen van de rechter. Als regel gold dat langstlevende ouder van rechtswege de 'geboren voogdij' over hun kinderen kreeg, zonder dat hier een beëdiging voor nodig was. Stierf één van beide partners dan werd dus de langstlevende automatisch de wettige voogd(es) ook wel de legitima tutor c.q. legitima tutrix genoemd. Als regel voerde de moeder van rechtswege de volledige voogdij, zij was daarbij even handelsbekwaam als haar gewezen man. In de middeleeuwen kon uitsluitend een man als voogd fungeren. Naast de geboren voogdes (term voor de natuurlijke ouder) werd door de overheid nog een gekozen (mannelijke) voogd of voormond worden benoemd, vaak was dit een broer van de overleden echtgenoot of een andere zeer naaste verwant. Deze werd voor het uitvoeren van zijn taak gewoonlijk beëdigd ten overstaande van de overheid.

De voogd had als taak te zorgen voor het intact houden van het erfdeel van zijn pupillen. Een van de eerste taken van de gekozen voogd kon zijn een overzicht van de vermogenspositie van de kinderen op te stellen en zo nodig voor de beredding van de nalatenschap aanvullende maatregelen te treffen. Dit was belangrijk als de vader of moeder hertrouwde. In de loop der tijden, zijn hier geleidelijk aan wettelijke verbeteringen doorgevoerd. Een daarvan was dat men op het erfdeel van de weeskinderen via de weeskamer veel nauwkeuriger toezicht hield.

Positie van grootouders

Een belangrijke positie, mochten beide ouders sterven, werd in sommige gebieden toegekend aan de grootouders. Zij kregen de voorkeur bij de benoeming van voormonden en voogden. Daarbij kon de grootvader van rechtswege het voogdijschap claimen mits hij daartoe geschikt was. Een grootmoeder kon als voogdes functioneren, uitsluitend als ze weduwe was. Ze had dan, zoals dat heette door de dood van haar man haar handelsbekwaamheid teruggewonnen. Waren geen van de ouders of grootouders beschikbaar dan werden bij voorkeur familieleden als voogden benoemd. Bloedvoogdij noemde men dit².

Testamentaire voogdijstelling.

Een voogd kon ook via een testamentaire beschikking voor een voogdijschap worden voorgedragen. Bij acte van seclusie kon de erflater dus zelf een voogd voorstellen. Niet zelden werd de betreffende notaris dan met het voogdijschap belast. Zelfs konden meerdere

---

1. De verlening van handlichting werd in de staatscourant gepubliceerd

2 Het woord bloedverwantschap of consanguïteit (sanuis is bloed) heeft een ongewone achtergrond. In antieke Griekse tijden meende men dat het sperma uit gekookte bloedbestanddelen bestond.

voorzitters worden voorgesteld, Bij tekort schieten van de verkozen voorzitter (of na zijn dood) kon deze dan worden vervangen door een volgende van de lijst¹ van potentiële genoemden in de nalatenschap.

Datieve voogdij

Tenslotte kon de overheid voogden benoemen. Men noemde dit datieve voogdij. Regels voor de datieve voogdij ontstaan vooral in steden, bij kinderen van rijkere burgers. De voormonden werden veelal gekozen uit de eigen familieleden. Deze hadden o.a. als taak de dagelijkse beredding van het vermogen van de pupil. De voogd hield daarbij toezicht. Wilde de voormond goederen vervreemden dan moest hij aan de voogd of bij het ontbreken daarvan aan het stadsbestuur toestemming vragen. Het uitoefenen van de voogdij werd als een publieke plicht beschouwt, waaraan men zich bij geschiktheid niet zonder meer van kon onttrekken. Wie mogen zich verontschuldigen. Hier bij gold het rijmpje²:

*Soldaat absent voor 't land, die in armoed leeft,
Professor of die drie voormondsdommen heeft,
Die seventig jaaren is, die niet schrijft noch leest
Die verre buiten land absent, of is geweest,
Met d'ouders des pupils in groote vyandschap
Die niet versoent is, blijven vrij van het momberschap.*

Erfde een onmondig persoon van zijn ouders dan moest de overheid verhinderen dat de erfenis door derden werd geplunderd. Bij kleinere plaatsen werd dit toezicht wel door de schepbank waargenomen, in menig schepenverslag wordt daarvan melding gemaakt. In grotere plaatsen delegerde de overheid deze opdracht aan een speciaal instituut, namelijk *de weeskamer*. Een weeskamer is dus geen instelling waar het kind wordt verzorgd, maar uitsluitend waar het beheer van diens nalatenschap wordt uitgeoefend. De instelling van de weeskamers ziet men in onze streken vanaf 1580 opkomen. Deze instellingen zouden tot 1811 blijven bestaan, toen de nieuwe Franse burgerlijke wetgeving hier een feit werd.

DE ONTWIKKELING VAN DE VOOGDIJ TOT CA 1600

Parochie vaak soort sociale dienst

Hoewel de voogdij in het Romeinse recht goed was gecodificeerd had deze Romeinse wetgeving zeker in de middeleeuwen niet zo'n grote invloed op het leven van alle dag. In veel opzichten volgde men als dat kon de oude Germaanse tradities die meer met hart dan met de geest van de wet rekening hielden. Op het platteland was het gebruikelijk dat bij overlijden van de ouders de familie de wezen opnam. Dit veranderde toen in de 12-13de eeuw de steden opkwamen³ en veel plattelanders zich binnen de stadsmuren vestigden. Veel stedelingen hadden weinig rechtstreekse familiebanden binnen de stadsmuren, zeker als ze nog geen stadsrechten hadden. Vaak bleven wezen achter zonder dat een vorm van zorg geregeld kon worden. Rond de 14de eeuw zien we de eerste concrete stedelijke

---

1. In officiële termen aangeduid macht van assumptie, substitutie en surrogatie.

2. Ontleend aan het proefschrift van mevrouw B.S. Hempenius-van Dijk. Zij citeert uit het boek van Paulus Laman, *Aanleiding tot de eerste beginselen der Groninger Regts-kennis*, 3^e druk, boek III, Hoofddeel, antw. Op vraag 7, Groningen (1778)

3. De opkomst van de steden was het gevolg van de overbevolking van het platteland, anders gezegd de opbrengst bij landbouw was onvoldoende om de bewoners in leven te houden. Deze overbevolking leidde er toe dat er een stedelijke migratie opgang kwam. Binnen de steden ontstonden ambachtsgilden die meer complexe producten als laken, papier en metaalproducten (wapens) konden produceren.

Belangrijk in de middeleeuwen was ook de grote migratie bij de kruistochten.

regelingen voor wezen, vondelingen en verlaten kinderen ontstaan. Daarbij kreeg vooral de kerk een kerntaak. Het klinkt wat vreemd maar in feite had de kerk de functie van de huidige sociale dienst.

Deze taak van de kerk had diverse oorzaken. De kerk had voldoende deskundigen (priesters) die het schrijven en rekenen meester waren. Nog belangrijker was dat de kerkelijke functionarissen de toevertrouwde middelen niet konden vervreemden, dat de kerkelijke functionarissen ongehuwd moesten zijn en derhalve men geen eigen vermogen kon nalaten aan zijn kinderen. Het belangrijkste was evenwel dat de kerkelijke goederen die voor de armen bestemd waren niet door de overheid kon worden opgeëist. Een soeverein moest op straffe van de kerkelijke ban de eigendom van de kerkelijke goederen respecteren. Was een soeverein in de ban gedaan, dat was hij zijn wereldlijke gezag kwijt en waren de onderdanen hem geen dienstbaarheid meer schuldig.

De sociale functie van de kerk was geconcentreerd in de parochie¹. Om deze zorg te kunnen organiseren werd het instituut van de *'Heilige Geest Tafels'*² in het leven geroepen. Aanvankelijk was de wezenzorg dus onderdeel van de algemene armenzorg. Later zien we dat bepaalde zorginstellingen zich nog uitsluitend op wezen gaan richten. Het verschijnsel weeshuis komt geleidelijk in zicht waar kinderen kunnen worden ondergebracht en opgevoed. Bedenk daarbij dat met de grote kindersterfte het leven van ieder kind, zeker in economische zin telde. Het was dus niet allen zorg, maar ook een beetje eigenbelang.

Burgerlijke bestuurders krijgen meer invloed

Had aanvankelijk de kerk en haar bedienaren een spilfunctie bij de armenzorg (inclusief de zorg voor weduwen en wezen), vanaf de 14de eeuw zien we deze specialisatie vorm krijgen. Dit blijkt uit de oprichting van hospitalen, gasthuizen (voor passanten), bejaarde instellingen, hofjes, dolhuizen, leprozerieën³ maar ook van instellingen waar weeskinderen konden worden opgevangen. Veel zorgtaken vroegen om specifieke deskundigheid waarvoor de geestelijkheid niet was uitgerust. Sterker nog de kerkelijke overheid ontraadde haar bedienaren sommige zorgfuncties. Men was dus aangewezen op leken (niet-priesters) die deze taken geleidelijk aan

In dit verband wil ik wijzen op de rol van de zogenaamde klopjes, ook wel kwezels genoemd: het waren géén kloosterlingen die de geloften van gehoorzaamheid, zuiverheid en armoede moesten afleggen, maar ook géén leken. Hoewel klopjes wel vaak een particuliere belofte, een zogenaamde *vota privata*, aflegden voor een biechtvader of prior. Maar ook zonder die belofte leefden de klopjes onder de gehoorzaamheid van de prior of als ze in grote groepen leefden, een moeder-overste.

Ze zorgden voor hun eigen levensonderhoud, maar behielden zeggenschap over hun eventuele vermogen, maar soberheid stond voorop. Meestal leefden ze in groepjes van 2-3 bijelkaar. Sommigen dienden in de kerk als kosterse, anderen doen de een of andere nering, weer anderen houden scholen voor jonge kinderen. Veel priesters schakelden de hulp van deze vrouwen in bij de opbouw van hun staties of parochies. Klopjes waren dikwijls betrokken bij het geloofsonderricht aan katholieke kinderen en ook verleenden zij hulp en begeleiding aan zieken en stervenden. Klopjes brachten daarnaast veel geld in voor de kerk. Zij schonken vaak kostbare voorwerpen of

1. De parochie werd in de middeleeuwse gedachtewereld als een "geestelijke familie" beschouwd

2. De Heilige Geest werd gezien als het symbool voor liefde en kerkelijke solidariteit. Deze tafels werden in de kerk geplaatst waarop de welvarende burger zijn gaven kon plaatsen.

3 Bestemd voor de huisvesting van mensen met melaatsheid

gingen overnemen. Bij de verdere specialisatie van de zorg zien we dus dat de kerkelijke invloed steeds kleiner wordt en niet kerkelijke personen, meestal leden van de stedelijke elite vele zorgtaken aan zich trokken. Dit gold zeker waar het management taken betrof. Vroedschappen (de stedelijke overheid) claimden op den duur steeds meer zeggenschap, over de bedeling en de besteding van de kerkelijke en particuliere middelen. Je kunt dus globaal stellen dat de kerkelijke zorg maatschappelijke overheidszorg werd. Daarnaast werden door rijke particulieren die kinderloos stierven stichtingen (fundaties), bestemd voor wezen, in het leven geroepen, die los van de kerk stonden.

Dit beleidsprincipe, stedelijke verantwoordelijkheid, maar bij particulier initiatief, waar mogelijk, zou bij de latere protestantisering van onze samenleving het algemene uitgangspunt voor het beleid worden.

Eerste aanzetten weeskamers

Aangezien bij de verwezing zich steeds meer met juridische verwickelingen voordeden, - denk aan de verdeling van de nalatenschap-, zien we vroeg in de middeleeuwen dat de plaatselijke overheid zich actief met de voogdij ging bemoeien. In de steden waren dit de schout en schepenen, en/of de burgemeesters. Op het platteland was dit nogal eens de ambachtsheer of de baljuw. Later werd deze taak gedelegeerd naar weesmeesters. Deze laatste werden vooral ingeschakeld wanneer de weesouders een belangrijke nalatenschap achterlieten. Men moest er voor waken dat de verzorgende voogden of mombers geen misbruik van hun bevoegdheden maakten. De erflater kon echter de taak van de weesmeester ook toekennen aan de notaris². Deze beredderde dan de boedel van de wezen totdat zij meerderjarig waren.

Was de vader de langstlevende dan werd de volledige voogdij hem van rechtswege toegekend, was de moeder de langstlevende dan werd meestal een mannelijk familielid (van vaderszijde) tot voogd benoemd. Als regel werden kinderen van welgestelden bij de familie geplaatst, zodat men zicht hield op het totale familievermogen. Ontbraken familieleden, zoals bij vondelingen, dan zorgde de stedelijk overheid voor een onderkomen via uitbesteding van de zorgtaken. Dit was op het platteland min of meer regel. Veelal probeerde men de weeskinderen tegen betaling bij pleeggezinnen onder te brengen³. Het was daarbij regel dat de weeskinderen in een boek werden ingeschreven met daarbij de naam van de persoon die de voogdij voerde c.q. de dagelijkse zorgtaken had. Vaak werden deze kinderen misdeeld en probeerde men op het kostgeld te verdienen.

De eerste weeshuizen

Als gevolg van de hierboven gesignaleerde ontwikkelingen zien we vooral in de steden vanaf 1500 gespecialiseerde inrichtingen ontstaan waar wezen en vondelingen werden gehuisvest⁴. Een van de eerste weeshuizen vindt men te Utrecht (1491), daarna Amsterdam (1520), Leeuwarden (1534) en Kampen (1539). In eerste instantie richtten deze weeshuizen zich op de

---

1 Dr.E.E.A.J.M.Theissing, *Over Klopjes en Kwezels*, Utrecht 1935, 1

2 De erflater kon de weeskamer passeren door een acte van seclusie aan het testament toe te voegen.

3 Ook bejaarden en chronische zieken werden vaak in families uitbestede en door de kerk onderhouden

4 In de grote steden in het buitenland zien we dat reeds veel eerder wees- vondelinghuizen ontstaan omdat daar vondelingen een groot probleem waren.(Montpellier 1071, Florence 1317, Parijs 1362 Venetië 1380)

kinderen van de poorters, dat wil zeggen van ouders die stadsrechten hadden verworven. Opvallend veel weeshuizen worden gesticht vanaf 1550 wanneer zich in de Nederlanden door een combinatie van factoren¹ een zeer ernstige recessie voordeed. Honger en armoede alom en die leidde tot een onbeheersbare ontevredenheid. Door een reeks politieke blunders zou deze onvrede tot een opstand tegen Spanje uitgroeien, waarbij de opkomende reformatie een belangrijke geestelijke drijfveer werd.

Waarom was er de noodzaak van weeshuizen? Het was een publiek geheim dat veel weeskinderen die bij families of pleeggezinnen werden ondergebracht ernstig werden uitgebuit en mishandeld. De meeste van hen haalden de leeftijd van 10 jaar niet eens. Vermogende stedelijke burgers wensten voor hun kroost toch een wat beter lot mocht men voortijdig komen te overlijden. Het risico daarop was groot, men leefde in de middeleeuwen met de dood dichtbij. Voeg daarbij de veranderde opvattingen over armoedebestrijding. Vooral door Vives en andere humanisten werd een nieuwe visie van collectieve armenzorg gegeven, een inzicht dat geleidelijk aan gemeengoed werd. Deze zorg gold in het bijzonder deze weeskinderen.

In de 14 en 15de eeuw stonden dergelijke wees- en kinderhuizen nog onder toezicht van de Heilige Geest tafel, de administratie werd door een thesaurier verricht, terwijl voor de opvoeding van de kinderen een binnenvader (zie verder ook buitenvader) en binnenmoeder zorg droegen. Om de nodige financiën voor deze weesinstellingen bij elkaar te krijgen werd een stevig beroep op de kerkleden gedaan. Het was niet ongebruikelijk dat wezen bij de kerkdeuren om aalmoezen moesten vragen. Weeskinderen werd verder officieel toegestaan op bepaalde dagen te bedelen.

DE POSITIE VAN WEZEN EN VONDELINGEN VAN ca 1600 TOT DE FRANSE TIJD

De invloed van de hervorming, nieuwe visie op wezenzorg

De hervorming kwam er niet alleen een andere religie maar ook een heel andere visie op de armoede bestrijding. Ouderloos achter gebleven kinderen belichaamden een aspect van het stedelijk ideaal, namelijk de zorg voor *het algemeen welvaren*. De stedelijke gemeenschap adopteerde als het ware deze kinderen. Daarbij werd het verboden dat weeskinderen gedwongen werden om door bedelen aan de kost te komen, zoals in de middeleeuwen vooral bij ambachtskinderen² nog regel was. De wezen van de poorters met stadsrechten werden steeds opgenomen in burgerweeshuizen. Zij werden daar redelijk gevoed, gekleed en gehuisvest in het huis, kregen er elementair onderwijs en volgden vervolgens, op kosten van het weeshuis, een vakopleiding. Ze verlieten het huis pas wanneer ze voor zichzelf konden zorgen, als ambachtslieden of als dienstpersoneel. Dat zal niet altijd gelukt zijn, maar dat veranderde niets aan de ideologie. Particulieren en kerkelijke gemeenten sloten zich bij dit ideaal aan. Liefdadigheid en een goede zorg waren een uiting van beschaving en trots, die diende om het prestige van stadsbesturen, stichters en kerken uit te dragen en te verhogen. In het bijzonder de weeshuizen kregen bijzondere aandacht, zoals tot uiting komt in de fraaie bouwstijl die zelfs heden ten dage nog bewondering oproept.

---

1 Een koude golf, overstromingen, epidemieën (pest-golven), grote veesterfte, misoogsten, banditerij etc.

2 Ambachtskinderen waren jongeren die bij een meester werden gehuisvest om zodoende vakbekwaamheid te verwerven. Maar de toestand waarin deze kinderen zich bevonden was slecht, vandaar dat de steden deze kinderen toestond om aalmoezen te vragen.

Consequentie van de overgang van katholiek naar protestant

De overgang van Katholiek naar Protestant was niet zo bruusk als men wel denkt, het was meer een geleidelijk proces. Geleidelijk aan werden specifiek katholieke instellingen naar protestante visie omgebogen. Eigenlijk is pas in de 19de eeuw Nederland een overwegend protestantse natie geworden. De Hervorming was veeleer een proces van geleidelijkheid waarbij veel vroegere katholieke instellingen gehandhaafd bleven, zij het wel met een andere bestuurlijke opzet en andere religieuze opvoeding. Daarbij kregen het particuliere initiatief en de overheid een steeds belangrijkere positie. Vaak ging een katholieke 'heilige geest-instelling' over in een stedelijke 'kamer van charitate'¹.

In Delft werd de Kamer van Charitate op 13 december 1597 opgericht en vanaf 1614 in het voormalige Sint-Agathaklooster (nu Prinsenhof) gehuisvest. Uit dat jaar dateert het beeldje in de omlijsting boven de ingang aan de Schoolstraat, vanouds tegen vandalisme beschermd door een metalen kooi. Het bestaat uit een klassieke omlijsting

rond een nis waarin een beeldje is geplaatst, voorstellende Charitate: een vrouwenfiguur geflankeerd door twee kinderfiguurtjes. Het verwijst naar de tijd waarin veel Delftse gezinnen in de problemen kwamen door lange afwezigheid van gezinshoofden die in dienst waren bij de VOC. Achtergebleven gezinsleden kregen hier geld of steun in natura. Met de oprichting van de Kamer van Charitate wilde het stadsbestuur van Delft de armoedeproblematiek op een meer systematische wijze aanpakken.

Een goede administratie van gelden uit de giften en gaven werd daarbij nagestreefd, zodat er een ruime documentatie bestaat. Ik noem drie soorten bronnen die voor de genealoog van belang kunnen zijn:

Welke bronnen zijn voor de genealoog relevant

- (1) gegevens afkomstig van de weeshuizen
- (2) de administratie van de weeskamers
- (3) de besluiten van schout en schepen die de voogdij regelden

Deze bronnen bevatten niet alleen gegevens over de pupil (wees, vondeling) zelf maar nog meer over de verzorgers, de personen die de voogdij uitoefenen, de functionarissen van de weeskamers etc. Vaak zullen de personen die de voogdij werd toegekend familie van betrokkene zijn. Zeker gold dit wanneer de familie en de weeskinderen niet onbemiddeld waren. Voor de genealoog een belangrijk gegeven omdat dit zicht geeft op de familieomstandigheden.

AD 1 - DE WEESHUIZEN

Aanvankelijk waren er drie verschillende typen weeshuizen namelijk die van de lokale

---

¹ Ons woord caritas of liefdewerk

overheid, die van de diaconie en die welke gesticht werden door rijke particulieren. Al deze instellingen hadden ieder hun eigen opzet, een eigen reglement en doelstelling en een eigen organisatie van de besturen. Omdat in Nederland de gereformeerde kerk (hervormd) de staatsgodsdienst was, werkten burgerweeshuizen vaak nauw met de diaconie samen. In sommige plaatsen zijn de burgerweeshuizen in veel opzichten gelijk aan christelijke, lees Nederlands Hervormde, weeshuizen.

- Burgerweeshuizen, waren in principe uitsluitend bestemd voor de kinderen van de bewoners met stadsrechten, de zogenaamde stadsburgers. In het algemeen waren het goede weeshuizen met redelijke voeding en goed onderwijs. Omdat burgerweeshuizen niet de vondelingen of kinderen van buitenstedelingen opnamen werd o.a. in Amsterdam ook nog een armenweeshuis (aalmoezeniersweeshuis) ingericht, in andere steden noemde men dit het stadsweshuis. Vooral na de oorlog van 1672 (het bekende rampjaar) waren er een groot aantal weeskinderen die in deze weeshuizen moesten worden opgenomen. Dit jaartal markeert ook het begin van het einde van onze gouden eeuw.
- Diaconieweeshuizen richtten zich vooral op de kinderen van de leden van de gereformeerde kerk die niet in de burgerweeshuizen werden toegelaten. Deze weeshuizen werden uitsluitend uit de goede gaven van de kerkleden gefinancierd.
- Particuliere weeshuizen, vaak opgericht door welgestelde kinderloze echt)paren, richtten zich op bijzondere groepen. Als voorbeeld geef ik de Fundatie van Renswoude te Utrecht, waar men vooral veel belovende kinderen een goede kans en opleiding bood. Bij particuliere weeshuizen hadden verweesde verwanten van de stichters natuurlijk voorrang.

Weeshuizen met een andere kerkelijk denominatie waren aanvankelijk niet welkom. Mondjesmaat werd later aan Lutheranen en Katholieken en anderen¹ de mogelijkheid geboden tot het stichten van eigen weeshuizen. Zo konden de wezen in de familie traditie van hun ouders worden grootgebracht. Pas veel later (19de eeuw) zag men ook weeshuizen van andere denominaties² opkomen. Overigens werd de permissie om ook anders kerkelijke weeshuizen toe te staan ten dele ingegeven door de Hollandse tolerantie maar voor een belangrijk deel om niet voor de kosten van deze kinderen te moeten opdraaien³. De geldbuidel sprak dus meer dan de theoloog, de zakenman meer dan de dominee.

De grootte van de weeshuizen

Voor de burgerweeshuizen waren statige gebouwen. De grootte van de weeshuizen verschilde nog al, in grote steden konden wel vele honderden pupillen gehuisvest worden, in kleinere plaatsen waren weeshuizen met enkele tientallen kinderen. Weeshuizen van enige omvang, ingericht voor enkele honderden pupillen, vindt men vooral in de grote steden. Op

---

1 Een katholiek weeshuis dat tot op de dag van vandaag bekendheid zou houden was het Maagdenhuis te Amsterdam, dat door ongetrouwde vrouwen werd bestierd, en dat in 1570 werd opgericht.

2 Waals gereformeerden (1631), de Engelse presbyterianen (1651), Rijnsburger Collegianten (1675) en de Evangelisch Luthersen (1678)

3. Bedenk dat Amsterdam in deze periode nog ongeveer voor de helft katholiek was. Pas in de 19de eeuw heeft het protestantisme hier een dominante positie gekregen. Katholieke kinderen konden niet in het burgerweeshuis worden opgenomen en waren dus op de stadsweshuizen aangewezen, waarvoor de stad de kosten moesten dragen.

het platteland ontbreken weeshuizen en werden de kinderen ergens ondergebracht. Naar schatting waren er in de 17/18de eeuw rond 200 weeshuizen waarvan maar een kwart op het platteland. In de provincie Limburg waren zover ik kon nagaan maar twee kleine weeshuizen (Roermond¹ en Maastricht) die zich vooral op burgerwezen richtten. Weeshuizen waren vooral een protestants initiatief dat later ook in het katholieke zuiden werd overgenomen. Bij katholieken gaf men de voorkeur aan opvang binnen de eigen familie. Bedenk daarbij echter ook dat katholieke kloosters niet waren toegestaan. In andere landen waren het juist nonnen die zich op deze zorg toelegden

Regenten en regentessen

Het bestuur van een weeshuis werd gevormd door een college van regenten². Vaak waren het stadsbestuurders. Men vergaderde een dag per week. Het was min of meer vrijwilligerswerk, waar af en toe een etentje en wat gezelligheid de beloning was. Wel gaf deze functie nogal wat prestige en relaties (netwerk). Vaak zien we dat een succesvol regentschap van een weeshuis een opstapje is voor een ambtelijk-bestuurlijke loopbaan. Wie blij gaf over bestuurstalent te beschikken kon op den duur zelfs stadsbestuurder worden. Binnen het regentencollege werden de functies verdeeld afhankelijk van de belangstelling, men kende bestuursfuncties zoals kassier, notulist, kinderopziener, boekhouder etc. Naast de regenten waren er de regentessen. Vaak, maar lang niet altijd, waren zij de echtgenoten van de zittende regenten. Zij hielden oog op de gevoerde huishouding, controleerden de kwaliteit van het eten, inspecteerden de kleding en bewaakten de hygiëne in het huis. De benoeming van de regenten en regentessen verschilde aanmerkelijk. Soms was het een stedelijke benoeming voor een beperkte periode, in veel gevallen paste men coöptatie toe en behield men soms een levenslang de regentenfunctie.

Directe zorgdraggers

De werkelijke zorg voor de kinderen werd uitgeoefend door 'lagere goden' zoals een binnenvader en binnenmoeder (ook wel als weesouders betiteld), verder had men in een middelgroot gesticht (ca 250 pupillen) een kleermaker, enkele schoolmeesters, een schoolmeesteres voor de kleuters, een breimeesteres, een linnennaaiester, een ziekenmoeder, een bakker, een stijfster en een apotheker. Het eerder genoemde Maagdenhuis (ca 350 pupillen) had een opperbinnenmoeder en 13 verzorgsters, waarvan 2 breivrouwen en één wolnaaivrouw. De verhouding personeel /pupillen was globaal 1/25. Soms had het weeshuis een groentetuin of een eigen boerderij met passend personeel.

De dagelijkse leiding hadden de binnenuouders³, waarbij bij de benoeming aan schoolmeesters de voorkeur gaf, maar ook werden merkwaardig genoeg nogal eens kleermakers benoemd. Voor de scholing zorgden schoolmeesters die vaak intern waren. Een belangrijke functionaris was ook de kleermaker, die naast het onderhoud van de kinderkleding ook instructie gaf en op de kinderen lette. Tot het lagere personeel behoorden diensters, naaisters, breisters, naaimoeders, breimoeders, maîtresses, enzovoort. De sociale kloof tussen dit lagere personeel en het leidinggevend kader van binnenvader, schoolmeester en kleermaker was groot.

Financiering weeshuis, de buitenvader

---

1. Opggericht door de filantropische echtelieden Dulcken-Spee 24 juli 1737

2. Bij kerkelijk georiënteerde instellingen sprak men ook wel van diakenen of protectoren

3 Er waren ook buitenouders, zie verder

De financiering van een weeshuis was niet eenvoudig. Tijdens de katholieke periode in de middeleeuwen was het niet ongebruikelijk dat welvarende stedelingen een flink legaat aan een weeshuis toekenden. Vaak verwachtte men dat dan door de wezen voor de zielenrust van de legataris werd gebeden. Veel van deze oude weeshuizen konden goed draaien op deze legaten. Dit veranderde na de reformatie, de financiering berustte van toen af vooral op rechtstreekse gaven van milde gevers. Van poorters werd op gezette tijden verwacht de collecten voor het weeshuis goed te bedenken. De stad steunde het weeshuis verder met het schenken van de opbrengt van bepaalde heffingen en boetes. Verder werden de opbrengst van sommige vermakelijkheden (loterij, recette schouwburg) voor het weeshuis bestemd. De

opbrengst van kerkbanken was ook in sommige plaatsen voor het weeshuis een belangrijke geldbron. Burgerweeshuizen hadden onroerende goederen die afkomstig waren van legatarissen uit de oude tijden. Deze goederen genereerden ook inkomsten. Incidenteel bestemde een kinderloos echtpaar soms hun nalatenschap voor het weeshuis. Een afbeelding van de schenker kreeg dan een prominente plaats in het weeshuis. Soms kregen de kinderen op de verjaardag van rijke schenkers een vrije dag en versnaperingen uitgereikt. Bij de begrafenis van een schenker begeleidden de wezen in hun zondagse uniform de afgestorven naar de begraafplaats, hetgeen aan het begrafenisritueel van de overleden schenker extra prestige verleende. Een aardig voorbeeld is de erfenis van Gerard Jacob Voorda(1735-1805) die het noodlijdende Leeuwarder weeshuis voor ondergang behoevde. Zijn portret werd destijds

prominent geplaatst in de regentenkamer.

De buitenvader

Het organiseren van geldinzamelacties, het financieren van het weeshuis en het voeren van de boekhouding was de taak van de buitenvader en de buitenmoeder. De buitenvader (ook wel dispenser) en de buitenmoeder (procuratrix) hielden een register bij waarin de inkomsten en uitgaven werden geadministreerd. In sommige steden werd de naam rentmeester of heilige geestmeester voor deze functies gebruikt. Jaarlijks moest de buitenouders hun boeken laten afhoren door de stadsmagistratuur.

De toelating tot het burgerweeshuis

De opvoeding van wezen was zoals we uit vorige opsomming zagen een kostbare zaak. Men liet niet ieder toe bij een weeshuis. Bij de stadsburgerweeshuizen werden uitsluitend kinderen toegelaten van ouders met burgerrecht, Er waren ook leeftijdsgrenzen. Ieder weeshuis had hierbij zijn eigen regels. Kinderen die te jong waren werden tot ze zindelijk waren bij pleegouders ondergebracht. Kinderen die ouder waren dan 14 jaren werden geacht bij een ambachtsman in de leer te worden gebracht, de meisjes moesten een dienstje nemen. Kinderen met gebreken, of onwettige kinderen werden evenmin in een weeshuis opgenomen. De doelstelling van het weeshuis was immers de kinderen tot zelfstandigheid te voeren. De eisen die burgerweeshuizen stelden waren dus redelijk streng. De toelating van de kinderen werd grotendeels bepaald door het regentencollege. Maar ze hadden niet het laatste woord en hun besluit kon door de stedelijke autoriteiten 'overruled' worden. Men hield zich bij de toelating zeer nauwkeurig aan vaste spelregels. Als men er al van afweek dan zorgde men er voor dat er toch geen precedentes werden geschapen. In sommige steden had het stadsbestuur

de gemeentelijke toezichttaak op het weeshuis en ook de voorbereiding van de besluitvorming voor het stadsbestuur overgelaten aan een speciale functionaris, die men wel de buitenvader noemde. In sommige steden was het gebruikelijk dat men de aanvraag naar een weeshuis via de buitenvader regelde.

Het lot van de overblijvers

Wat gebeurde er met de andere kinderen die buiten de 'verzorgingsboot' vielen? Waren de kinderen arm maar behoorden ze tot lidmaten van een kerkgenootschap, dan werden ze nogal eens in de weeshuizen opgenomen die door dat genootschap werden gesteund. Voor de overige kinderen bestonden er aanvankelijk weinig voorzieningen, later werden armeluis weeshuizen opgericht zoals te Amsterdam het Aalmoezenierweeshuis. In Delft was men wat milder tegen over deze kinderen en werden zij van gemeentewege soms in een burgerweeshuis opgenomen. Vrijwel iedere andere plaats had in Nederland zijn eigen spelregels.

Burgerweeshuizen redelijk goed

Wie in een Burgerweeshuis kon worden opgenomen behoorde tot de bevoorrechte. Ik stel hierbij dat dit begrip in onze ogen wel wat genuanceerd moet worden. Zelfs in zo'n bevoorrecht huis was het regime zeer streng en de straffen soms onmenselijk, zeker als het nog kleine weerloze kinderen betrof. De regenten hadden grote invloed op de pupillen wat betreft beroepskeuze, geloofsovertuiging etc., zij konden zelfs een huwelijk van een ex-pupil stuiten. Toch was het burgerweeshuis nog ver te prefereren boven andere weesinstellingen. Wanneer men het weeshuis verliet kreeg men voldoende hulpmiddelen mee om zich zelfstandig in leven te houden. Voor jongens was dit o.a. een gereedschapskist. Meisjes kregen een uitzet mee. Ook nadat men het weeshuis verlaten had was er nog nazorg. Veel van deze financiële gegevens werden in de boekhouding van het huis nauwkeurig gedocumenteerd.

Kleding

Een bijzonderheid van de weeshuizen was de kleding die de wezen droegen. Men kreeg een uniform dat gebaseerd was op de stadskleuren. In Amsterdam hadden de kinderen een verticaal gedeeld kostuum in de stadskleuren, dat behoudens tijdens de Franse periode, tot aan het einde van de 19de eeuw zou blijven gehandhaafd. In sommige steden met meerdere weeshuizen, zoals te Leeuwarden, had ieder weeshuis zijn eigen kleur. In die stad kende men dus blauwe en rode wezen.

De kinderen die in de andere typen weeshuizen werden opgenomen hadden het zeer karig, velen overleefden het niet. Bij weeshuizen met een religieuze denominatie was het weer beter dan bij de echte armenweeshuizen. Bij de op kerkelijke basis gestichte weeshuizen werd natuurlijk veel aandacht aan kerkgang en catechisatie gegeven. De kosten van de zorg drukten op de vaak niet zo welvarende gemeenteleden. Kerkleden behoorden veelal tot de *kleine luyden*. Op zondag gingen de wezen vanuit het weeshuis in rijen van twee, de grootsten voorop, in het zondagse uniform naar de kerk, zwijgend en in eerbiedige houding.

Armenweeshuizen

Bij armenweeshuizen was de toestand vaak ronduit deplorabel. De kinderen werden vanaf ca 10 jaar aan plaatselijke bedrijven verhuurd, vooral in de textielindustrie. Daar deden zij zwaar, ongezond en onaangenaam werk, de opbrengst van hun arbeid kwam het tehuis ten

goede. Maar een fractie daarvan bereikte de leeftijd van 10 jaar. Zo ze nog gezond het weeshuis verlieten, hadden ze weinig geleerd en ze moesten meestal later hun kost verdienen met los ongeschoold werk terwijl de meisjes ergens in een huishouding als dienstboden werden ondergebracht. Omdat ze een slechte vorming hadden gehad kwamen deze ex wezen nogal eens in de destijds bloeiende seksindustrie terecht. Nogal wat wezen werden geronseld voor de vaart naar West en Oost-Indie. Hiervan zijn o.a. te Delft de volledige naamlijsten bekend.

Wezen op het platteland

Als regel werden wezen op het platteland bij de familie geplaatst zeker als de ouders vermogend waren, Men wilde zodoende het familievermogen bij elkaar houden. Deerniswekkend waren wezen die geen erfenis meekregen en dan genadebrood bij de familie moesten eten. Nog slechter lot trof de wees als hun familie hen niet opnam. Deze kinderen vielen dan onder de zorg van gemeente, de diaconie of de Heilige Geest tafel. Zij werden dan uitbested. Vaak was er onvoldoende geld om dit goed te financieren. De kinderen werden dan ondergebracht bij gezinnen die het minste geld vroegen. Deze wijze van uitbesteding had veel overeenkomsten met een soort slavenmarkt. De overlevingskansen van dergelijke kinderen was gering omdat aan hen verdiend meest worden.

Genealogische aantekeningen.

Vooraf de laatste jaren zijn er veel publicaties verschenen die het weeshuis als onderzoeksobject hebben. Dit zijn nogal eens proefschriften maar ook gedenkschriften bij een eeuwfeest of jubileum. In sommige archieven zijn de verslagen van de weeshuizen goed ontsloten en bestaan er klappers met de namen van de pupillen. Deze kinderboeken bevatten de namen van de ouders en de achtergebleven wezen, de leeftijd en de inschrijvingsdatum. Voorts een korte beschrijving van de bestemming wanneer men vertrok. Jongens vooral in de Hollandse weeshuizen monsterden nogal eens op de Indische vaart aan. Dat werd zelfs vanuit het weeshuis aangemoedigd. Zij die een handwerk hadden geleerd kregen een baas. Meisjes werden dienstboden. Belangrijk is ook dat in deze boeken de vele overleden kinderen worden vermeld, die vaak in de begraafboek niet met name worden genoemd.

In de meeste van de publicaties, die ik onder ogen kreeg, kan men tevens de namen van de regenten en regentessen vinden, en lijsten met namen van de binnenvaders, binnenmoeders, schoolmeesters en kleermakers die de dagelijkse zorg voor de pupillen hadden. Uiteraard worden in deze administraties uitvoerig de giften van de schenkers en andere weldoeners vermeld.

Ad B. DE WEESKAMERS

Erfde een wees vermogen van zijn ouders dan was het taak van de overheid toe te zien dat het kind niet door zijn voogden of familieleden werd bestolen. Als regel hield de lokale overheid (de schout en schepenen) er toezicht op dat er niet te veel malversaties opraden. In grotere plaatsen werd deze taak gedelegeerd aan een officiële instelling die de weeskamer werd genoemd en die op het beheer van de nalatenschap toezag. Deze meeste weeskamers ontstonden toen de overheid zich met de wezenzorg rechtstreeks ging bemoeien, dus zo vanaf 1400. Veel Hollandse weeskamers werden rond 1550-1580 gevestigd.

Doelstelling

Doelstelling van de weeskamer was dus niet de rechtstreekse verzorging maar het beheer van

de nalatenschap. Of zoals dat werd gesteld: *een verscherpte controle op het beheer van het vermogen van met name onder datieve voogdij staande kinderen*. Doel was: *een einde te maken aan de vele uit slecht en ononachtzaam beheer voortvloeiende geschillen en problemen waarbij het stadsbestuur zich dagelijks geconfronteerd zag*. De weeskamer was gezien de grote verantwoordelijkheid die dit beheer van weeseigendommen nu eenmaal vergde, een van de hogere stedelijke colleges. Het lidmaatschap van een weeskamer gaf nogal wat prestige en werd uitsluitend toegekend aan de vooraanstaande burgers van de stad.

Soorten weeskamers

In Nederland kende men drie typen weeskamers, de juridische (schepenbank), de seigneurale (lokale soevereinen) en de magistrale (stadsbestuur). In Nederland was de magistrale weeskamer de meest voorkomende vorm. De verantwoordelijkheid voor de weeskamer was door het stadsbestuur in handen gelegd van enkele weesheren ook wel weesmeesters of administratoren genoemd. Daarnaast kende men raadsheren, een van hen beheerde het secretariaat. Raadsheren van de weeskamer waren belangrijke vertrouwensfuncties waarvoor regentenjuristen werden aangetrokken. Zelfs de bode, meestal een kleine burger, had nogal wat status. Deze laatste was veelal de deurwaarder voor zaken die de weeskamer aanging. Daarom nam men nogal eens bodes die met deze deurwaarderfunctie vertrouwd waren. Kosten en onderhoud van de weeskamer werden door de stad betaald. In Groningen was de weeskamer gevestigd in het stadhuis en dat zal in andere steden niet veel anders zijn geweest.

De leiding van een weeskamer

Van de meeste weeskamers zijn de namen van de functionarissen en ook hun maatschappelijke achtergrond bekend c.q. gedocumenteerd.

- De *weesheren* waren meestal afkomstig uit de stedelijke regentenklasse (grootburgers) en hadden een juridische opleiding genoten. Weesmeesters bekleedden hun ambt voor een beperkte periode, onderling mochten de weesmeesters geen familie zijn. In de stedelijke pikorde behoorden de weesmeesters tot de subtop en vaak vervulden zij binnen het stadsbestuur ook nog andere belangrijke posten. Vandaar dat weesheren meestal wat gevorderde leeftijd hadden en eerdere bestuurlijke ervaring hadden opgedaan in andere stedelijke functies.
- De *secretaris van de weeskamer* had een meer permanente functie, deze functionaris werden eveneens gerekruteerd uit de regentenklasse, zij waren eveneens jurist. Het was een belangrijke instap functie voor een jonge regentjurist, Diversen van hen zouden nadien nog belangrijke stedelijke functies gaan vervullen.

De hogere functionarissen van de stedelijke weeskamer werden door het stadsbestuur benoemd, alvorens zijn hun functie opnamen werden zij beëdigd. Bij grotere weeskamers was er vaam nog een adjunct secretaris en een penningmeester, soms ook een eigen chirurgijn of ziekenmoeder.

Het lagere personeel

De weeskamerdienaren werden geselecteerd uit de kleinburgers, vaak waren het deurwaarders. Wanneer hij in functie was droeg hij een deftig livrei en een bodebus met het stadswapen als teken van zijn waardigheid. Bodebussen waren vaak het eigendom van betrokkene en ze werden soms van vader op zoon doorgegeven. Weeshuisdienaren vervulden hun functie in principe levenslang. Gezien de eisen die men aan deze functie stelde was het

niet ongebruikelijk dat deze functie in bepaalde families circuleerde. In de ambtelijke rangorde behoorde de weeskamerbode tot de hogere subalterne functionarissen vergelijkbaar met stadsomroeper, schrijver e.d. Andere lagere functionarissen waren de klerk en meestal enkele suppoosten, ook wel solliciteurs genoemd.¹

Naast genoemde vaste functionarissen waren er één of meerdere advocaten aan de weeskamer verbonden om bij juridische kwesties de minderjarige pupillen bij processen te vertegenwoordigen. Hij was dus niet onmiddellijk bij de werkzaamheden van de weeskamer betrokken maar werd zo nodig ingeschakeld wanneer de omstandigheden dit vergde. Andere los-vaste verbindingen hadden bepaalde vaklieden, chirurgijnen etc.

De bode had de functie van deurwaarder en hij moest in praktische zaken de raad bijstaan wanneer deze in zitting was. Daarnaast zorgde hij ook voor het onderhoud van de weeskamer en had hij het sleutelbeheer. In grote steden had men meer weeskamerboden, maar dan was de voornaamste of oudste van hen meestal de sleutelbeheerder.

Honorering

De honorering van de leden van de weeskamer ontbrak aanvankelijk, het werd als een erebaan beschouwd. Wel werd toegestaan dat er enige "retributies of "sportulen" konden worden geheven bij het jaarlijkse afhoren van de rekeningen. De boden kreeg een stuiver voor het rondbrengen van de dagvaardingen. Later heeft de weeskamer een zekere kostenvergoeding geclaimd over het te beheren vermogen. In Groningen hief men over de inkomsten de zestigste penning. In later genoten de weesheren vanwege de stad ook nog een bescheiden traktement. Als emolumenten kreeg men op gezette tijden een anker goede stadswijn. Voor de lagere ambtenaren werd de dienstkleding vergoed en later ook mantelgeld en een gratis lading brandstof (turf).

Taken van de weeskamer

De weeskamer was in eerste instantie betrokken bij de aanstellingen van voormonden (voogden, opzieners). Als tweede lieten de weesmeesters een boedelinventaris opstellen. Daarbij noteerde men de erfgenamen met naam en leeftijd en de grootte van het erfdeel. Ieder jaar moesten de weesmeesters de jaarrekening en verantwoording afhoren en de staat van het vermogen van de pupil op te stellen. Daarover was men geheimhouding verplicht. Belangrijk was voorts dat met name er nauwlettend op toezag dat de boedel goed werd beheerd. De secretaris beheerde de archieven en notuleerde de activiteiten van de weesmeesters. Ook hem was zwijgplicht opgelegd.

Hertrouwde een van de overlevende ouders dan moest deze zich bij de weeskamer melden, in verband met de rechten van de halfwezen. Werd een kind meerderjarig dan kon hij bij de weesmeesters zijn erfenis opvorderen. Van al deze handelingen werd in de weeskamerboeken aantekeningen gemaakt.

Wat kan men in het weeskamerarchief nog verder vinden

De afwikkeling van de erfenis en het beheer van de nalatenschap vergde een grote hoeveelheid administratieve handelingen.

Wat werd er zo al gearchiveerd: allereerst natuurlijk de eigen huishoudelijke zaken, die voor

---

¹ De functie van suppoost wisselde nogal, zijn taak lag op het administratief-financiële vlak

de gemiddelde genealoog mogelijk minder aantrekkelijk zijn. Veel belangrijker voor hem zijn de stukken uit de nalatenschappen, de boedelbeschrijvingen, de boedelscheidingen, en de kinderafkoop (de uitbetaling van het vaderlijke erfdeel aan kinderen indien de moeder met kinderen achterblijft) en cedulen van leedaanzeggers (aansprekers). En natuurlijk de resultaten van de jaarlijkse afhoring van de voormonden ten aanzien van de goederen van de onmondige.

Wanneer de pupillen het weeshuis verlieten, de leeftijd waarop dit gold verschilde plaatselijk nogal, en zij hadden aangetoond dat zij zich konden redden, kregen zij de beschikking over de goederen uit de nalatenschap. Vaak kreeg het weeshuis tijdens het verblijf in het weeshuis de opbrengsten uit de nalatenschap, soms ook hadden zij het recht van vruchtgebruik. In latere jaren was het niet ongewoon dat uit de ouderlijke boedel een heffing voor de uitzet en een pensioenprijs voor ieder jaar dat zij in het weeshuis verbleven, werd geclaimd.

Beëindiging van de voogdij

De officiële beëindiging van de voogdij vond plaats bij huwelijk, door handlichting en wanneer men de 25 jarige leeftijd had bereikt. Vandaar dat de voogden tot 25 jarige leeftijd een huwelijk konden stuiten. Vaak werd van de overdracht aan de volwassen weeserflater een dechargedocument en kwitanties opgesteld. Tijdens de overdracht ontving de ex-pupil alle bescheiden die op het vermogen betrekking hadden, inclusief contanten, sierraden en andere objecten uit de nalatenschap. Onder deze overdracht vielen natuurlijk ook de documenten die betrekking hadden op onroerende goederen.

Genealogische aantekeningen

Wanneer een kind met een nalatenschap verweesde, werd meestal dus door de weesmeesters een (mannelijke) voogd aangesteld, bij voorkeur een bloedverwant, tenzij in het testament anders was bepaald. De voogden stelden een inventaris van de nalatenschap op en noteerden het deel dat ieder van de voogdijkinderen reeds was toebedeeld. Daarnaast moesten zij jaarlijks wat het beheer betreft worden afgehoord. Dit alles werd nauwkeurig vastgelegd.

Men vindt dus in de voogdijregisters, de namen van de ouders, de namen van de (half)wezen, de namen van de voogden en op welke wijze zij bloedverwant waren van de wees. Wordt een wees volwassen (in latere fase was dit 25 jaar) dan werd hem zijn erfdeel uitgekeerd. Van dit gegeven kan men globaal dus de leeftijd vaststellen. Trouwde een meisje eerder dan ging de voogdij over haar nalatenschap over op haar echtgenoot. Voor de ontvangst van dit beheer zal de naam en leeftijd van de echtgenoot worden vastgelegd.

Uit het voorgaande blijkt wel dat de archivalia aangaande de weeskamers een zeer belangrijke genealogische bron zijn, die zeer de moeite waard is om te bestuderen. Het is raadzaam dat men in de regionale archieven navraagt of weeshuizen bestonden en of documentatie nog beschikbaar is. Gelukkig zijn heel wat van deze weeskamer gegevens reeds geïnventariseerd. In vrijwel alle inventarissen die ik zag, waren uitvoerige lijsten van de weesmeesters, maar ook van het overige personeel. Daarnaast heeft men vaak ook lijst van de pupillen met gegevens over de nalatenschap, de boedelscheiding en de opvolging van het erfdeel.

De meeste weeskamer archieven vindt men bij de rijksarchieven, streekarchieven maar ook in de archieven van grote gemeenten. Vaak zijn de gegevens in diverse registers genoteerd. Ik

noemde reeds het register van seclusie. Verder zijn soms aanwezig het register van overledenen, het register van het ouderlijke erfdeel en de diverse akten van voogdij.

Zeer wordt aanbevolen het proefschrift van Mevrouw Hempenius, die de Weeskamer te Groningen uitvoerig heeft bestudeerd. Haar proefschrift kan als handleiding dienen om ook de andere weeskamerarchivalia van elders te bestuderen. Ik heb diverse van deze verslagen gezien, niet allen zijn zo goed gedocumenteerd als genoemd, maar de meeste zijn toch de moeite waard om er kennis van te nemen.

Positie van wezen op het platteland

De positie van de wezen op het platteland is moeilijker eenduidig te beschrijven. Op het Hollandse platteland waren relatief veel weeshuizen, maar in de overige provincies waren deze schaars. Gewoonlijk kwamen kinderen bij familieleden terecht die de verzorging en meestal ook de voogdij op zich namen. Dat was zeker het geval wanneer de kinderen vermogend stierven en men het kapitaal in de familie wenste te houden.

Was geen familie beschikbaar en waren de kinderen arm, dan vielen zij meestal onder de zorg van de plaatselijke diaconie, die de kinderen in pleeggezinnen plaatsten, meestal op die plekken die het minste geld vroegen.

De bepaling van de voogdij was traditiegetrouw in de handen van schout en schepenen gelegd. In veel schepenbank verslagen vindt men dan ook opmerkingen over voogdijschap. U vindt de momberzaken vaak onder het hoofd *vrijwillige justitie*. Vaak traden mombbers van minderjarigen ook op als vertegenwoordiger in rechtszaken die bij de schepenbank aanhangig werden gemaakt. Zo'n momberschap zegt vaak iets over familie relaties en kan in moeilijke zaken soms genealogisch goud waard zijn. Verslagen van schepenbanken zijn in deze gevallen zeker de moeite waard om bij het onderzoek te betrekken.

Samengevat kan men dus stellen dat de regeling van de voogdij vaak onderhands werd geregeld, maar formeel niet altijd werd vastgelegd. De zorg voor minderjarige kinderen werd vaak onderling door de familie bekostigd. Voogdijgegevens voor zo ver beschikbaar zult u moeten zoeken in *oudrechterlijke archieven* van de schepenbank of het schoutgerecht. In grote plaatsen had men vaak een *Wees- of Mombberkamer* die namens de schepenbank toezicht hield op het beheer van het vermogen van de (half)wezen. Bij kleinere dorpen werden de weeszaken door de schepenbank zelf afgehandeld. Dit betreffen echter uitsluitend zaken betreffende het goederenbeheer en slechts zelden is er een register van weeszaken. Vaak zult u langdurig moeten zoeken in civiele dingboeken, schepenakten en resolutieboeken met name wat betreft transporten, testamenten of boedelrekeningen. In sommige plaatsen heeft men de schepenarchieven geïndexeerd op achternamen, dan heeft men geluk.

DE FRANSE PERIODE EN DE VOLGENDE 100 JAAR

Voor de verzorging van ouderloze kinderen heeft de Franse periode om vele redenen een geweldige omslag gebracht. Allereerst moesten de deftige regenten die voor een deel het beleid van het weeshuis of de weeskamer bepaalden plaats maken voor een nieuw revolutionair elan, waarbij vaak op niet zo zachtzinnige wijze patriotten de stoelen van de regenten innamen. Een tweede belangrijke zaak was, dat het poorterschap verdween en dus alle inwoners van een plaats, inclusief de nakomelingen een zelfde positie hadden. De burgerweeshuizen die hun aanwas vooral vanuit de burgerklasse van de poorters kregen moesten nu ook andere kinderen toelaten, zelfs van niet calvinistische huize zoals joden en

roomsen. Toch ging dit niet overal even van harte want de regenten trachten op allerlei spitsvondige manieren te voorkomen dat 'niet te veel gespuis' in de vroegere Burgerweeshuizen werd opgenomen. Een derde verandering was dat weeshuizen met christelijke signatuur staatsweeshuizen werden, die door de overheid werden gesubsidieerd en daardoor invloed kreeg op het bestuur.

Mede door de Franse bezetting verviel het land steeds verder in de armoede. De situatie in steden als Delft, den Haag en Leiden was nagenoeg catastrofaal. Na 1810 toen we een Franse provincie werden kwamen de weeshuizen onder strikte overheidscontrole. Ogenschijnlijk werden allerlei bevorderlijke maatregelen opgelegd, maar deze 'extra zorg' had een nare bijbedoeling. Napoleon zag in de wezen die toch geen familiebanden hadden ideale toekomstige militairen waaraan het Franse leger door de niet aflatende krijgshandelingen zo'n grote behoefte had. De weeshuizen kregen dan ook een niet aflatende stroom van instructies om de gezondheid van de wezen te bevorderen. Ondanks al deze op zich goede maatregelen waren de meeste weeshuizen zo verarmd dat de meeste van deze maatregelen geen effect hadden.

Periode koning Willem I: een donkere tijd in de wezenzorg

Toen Willem I aftrad in 1840, was Nederland nagenoeg bankroet. Vooral in de periode 1820 - 1850 is door een combinatie van een groot aantal ongunstige factoren een zwarte bladzijde in de Nederlandse geschiedenis. Nederland erfde uit de Franse tijd een uitgeplunderde economie, een slechte algemene gezondheidstoestand, een verwoestend alcoholisme, een traag opkomende industrialisatie, grote migratie stromen van platteland naar de stad, besmettelijke ziekten en een mannentekort. Vooral veel bekwame mannen waren in de oorlogen gesneuveld. Ook de Engelse oorlogslasten ten bedrage van 50 miljoen pond, welke ons na Waterloo waren opgelegd, waren nauwelijks te dragen. Veel overzeese gebieden zoals de Kaapkolonie vielen in Engelse handen. Er waren dus alom plundersaars van ons verarmde land.

Geen terugkeer naar het oude republikeinse stelsel maar voortzetting van het Franse bewind

De oude regentenklasse hoopte dat koning Willem I de oude toestand enigermate zou doen herstellen. Maar de machtsconcentratie die tijdens de Franse periode was ingezet werd niet meer teruggedraaid. Sterker nog de nieuwe Franse regelingen kwamen tegemoet aan het autocratische opzet van het bestuur van Willem I.

De koning was een sterke voorstander van privé-initiatieven. Met zijn steun en aanmoediging ontstonden er enkele verenigingen die o.m. met grote sociale bewogenheid het slechte lot van de vele wezen trachtte te verbeteren. Bekend zijn de namen Heldring (o.a. bekend van de Heldring-stichting te Zetten), Suringar en Sage ten Broek die zich voor een beter lot van de wezen inzette. Koning Willem I was daarbij nogal van geporteerd om wezen bij de Maatschappij van Weldadigheid te laten doorstromen, met de bedoeling die stedelingen naar de weinig bevolkte gebieden te laten migreren.

Johannes van den Bosch¹ ontwikkelde plannen voor de opzet van arbeidskolonies. Hij beoogde tevens uitvoering te geven aan art 274 van de code penal betreffende *depôts de mendicité* (=vestigingsplaatsen voor bedelaars), een systeem waarmee in Frankrijk reeds enig

---

¹ Johannes van den Bosch zou later Gouverneur Generaal van Ned. Indië worden en bekend worden als de grondlegger van het Cultuurstelsel.

succes was geboekt. Door middel van interne kolonisatie trachtte men dus paupers uit Amsterdam naar de Drentse heide gebieden te verplaatsen, waardoor zij uit de armoede zouden geraken en tevens deze gebieden door ontginning en landbouw een economische impuls zouden kunnen geven. De filantropische inspanning leverde bekende koloniale plaatsen op als Willemsoord, Frederiksoord en Wilhelminaoord¹. Zelfs dreigde de overheid katholieke wezen naar Frederiksoord te sturen en de katholieke weeshuizen te dwingen hun fondsen in het diaconiehuis te storten waarover de koning meer zeggingsmacht had.

Wie is verantwoordelijk voor de wezenzorg.

De wet van 1824 bepaalde dat B & W de eerste verantwoordelijk had ten aanzien van de weeshuizen zodat ze van gemeentewege ondersteuning konden krijgen. Maar de gemeenten waren arm en veel van deze maatregelen waren van papier. De enkele weeshuizen die nog over voldoende eigen financiën beschikten, bijvoorbeeld het Utrechtse Burgerweeshuis, konden het eigen beleid bepalen, dat was zeer selectief waarbij voornamelijk kinderen uit de burgerklasse werden toegelaten. Van de toestand van de weeshuizen uit deze periode is helaas weinig bekend. Het is voor de genealoog een moeilijke periode voor onderzoek, omdat nogal wat materiaal is verloren gegaan en weinig werd gedocumenteerd. De meeste wezen verkeerden in zeer armoedige omstandigheden omdat Nederland in een diepe financiële crisis was gedompeld. Tekenend was een publicatie van de hand van Mr. Cornelis Vollenhoven². Een ander treurige zaak in deze hongerperiode was dat de kerken en gemeenten voortdurend onderling van mening verschilden wie voor de kosten van de zorg moesten opdraaien. Men had nogal eens de neiging om de kinderen naar de diaconale en katholieke instellingen door te schuiven³ ook al kwamen deze kinderen niet uit gezinnen met deze overtuiging. Ook gemeenten probeerden de zorg op elkaar af te wentelen. Het was trouwens de mening van Willem I dat de staat primair geen zorg voor de armen had, maar dat dit een aangelegenheid van de kerken was. Alleen in noodgevallen zou de overheid moeten bijspringen. Het werd dus in de ambtelijke wereld een sport elkaar de zwarte piet toe te schuiven. Allerlei uitvluchten werden door gemeentebesturen uitgedacht om te voorkomen dat een vondeling op kosten van de eigen gemeente kwam.

Vanwaar dit ambtelijke gekibbel? Het is duidelijk dat door herhaalde wisseling van de wetgeving de bevoegdheid om een kind tot een stedelijke weesinrichting toe te laten moeilijk was te verwezenlijken. Evenzo gold dit voor de rechtstreekse zorgplicht. De verantwoordelijk werd afwisselend gelegd in de handen van de municipaliteit (1795-1799), de raad (1797-1802), het gemeentebestuur (1802-1808), de burgemeester (1808-1811), de maire (1811-1814), de burgemeester (1814-1824) en daarna bij burgemeester en wethouders. Dit is geen goede basis voor een consistent beleid. Dit maakt ook voor de genealoog het speurwerk er niet makkelijker op.

Het pauperisme

Het beleid van Koning I was in sommige opzichten zeer ongelukkig. Hij was halsstarrig en luisterde slecht naar de raad van anderen. Door zijn koppige natuur duurde de oorlog met België treurig lang. Grote aantallen soldaten moesten onder de wapens worden gehouden waardoor het land nog verder verarmde. Het tijdvak 1820-1850 noemt men wel de periode

---

1 Genoemd naar de koning, de koningin en de broer van de Koning)

2 Iets over het Aalmoesseniers-Weeshuis te Amsterdam en eenige bedenkingen over de armoede in Alg. Konst- en Letterbode 1816, no. 1

3 In heel wat archieven is deze weinig fraaie manier van verantwoordelijkheid van zich afschuiven gedocumenteerd.

van grote armoede¹. Rond 1845-48 kwam er bovendien een aardappelmisnoegst², hetgeen honger voor velen betekende. Velen vreesden een totale ineenstorting van de samenleving. In de ons omringende landen breken er her en der revoluties uit. Ook in Amsterdam dreigde een oproer dat door behendig politiek spel van Thorbecke maar net kon worden voorkomen. De staatsschuld moest met drastische middelen worden gesaneerd, hetgeen de armoede nog verder deed toenemen.

Kindersterfte vooral onder wezen en vondelingen rampzalig.

Zoals nu in ontwikkelingslanden het geval, is was in ons land de kindersterfte enorm. Bovendien was in industriesteden als Maastricht door de armoede het aantal vondelingen geëxplodeerd. Er moesten dan ook diverse maatregelen worden genomen om enige menswaardigheid te behouden. Ook in Amsterdam had men het bestedelingenhuis waar men vondelingen opnam.

In Maastricht had men een *tour*: doorgeefluik of draailuik waar men kinderen kon achterlaten. Zulk een tour was aan de buitenkant van het gesticht en was wettelijk zelfs verplicht. Zodoende konden ouders ongezien het kind daarin deponeren en zich van de zorg voor het kind bevrijden. Vaak voegde de moeder een papiertje met de voornaam er bij en soms nog een ander bijzonder teken. Bij de naamgeving van het vondelingkind verwijst men vaak naar de vindplaats (omstandigheden) of de 'bijgiften' van de vondeling. Een van de belangrijkste redenen was om vrouwen te ontlasten die door het verbod van het onderzoek naar het vaderschap voor het onwettige kind verantwoordelijk waren. Dit verbod op vaderschapsactie was door Napoleon, ingevoerd, om zich van de verantwoordelijkheid te ontdoen na legering van militairen. Pas aan het einde van de 19de eeuw is de vaderschapsactie weer mogelijk geworden. Veel kinderen overleefden door de betere verzorging en men wilde de stijgende kosten op de vaders verhalen.

Voor een studie van de vondelingen te Maastricht tussen 1814-1823 verwijs ik naar J.H.J. Dullikers en M.K.J. Smeets in het Gedenkboek Jan Verzijl. Roermond 1967.

Slechts een heel klein percentage van deze stakkers bereikte de leeftijd van 10 jaar. Naast het groot aantal vondelingen was ook de oudersterfte schrikbarend³. In 1850 waren er ongeveer 30.000 ouderloze kinderen waarvan er ca 10.000 in weeshuizen moeten worden verzorgd. Deze getallen lijken niet zo groot, bedenk echter dat Nederland maar 2 miljoen inwoners had. De toestanden in de weeshuizen waren ronduit erbarmelijk, de hygiëne liet te wensen over, de voeding was slecht, de leiding onbekwaam en van scholing kwam dus niet veel terecht. Heel veel kinderen stierven voortijdig. Jonge mannen uit weeshuizen kwamen vaak in het criminele circuit, de meisjes die het overleefden verzeilden in de prostitutie.

Wie de natuurlijk ouders van de vondelingen waren is veelal niet meer te achterhalen. Voor genealogen in het Limburgse citeer ik de opmerking van Regis de la Haye in zijn *Handleiding genealogisch onderzoek in Limburg*, tweede druk 1994, dat diverse vondelingen voordat ze te vondeling werden gelegd gedoopt waren. Soms kan men met enige moeite van een vondeling de natuurlijke ouders dan toch nog achterhalen.

De nieuwe armenwet, grote rol voor de kerken

In 1854 kwam een nieuwe armenwet tot stand waarin ook zaken over wezen en vondelingen werden geregeld. De primaire insteek was dat de staat op afstand bleef en dat de kerkgenootschappen een primaire taak behielden. Een van de argumenten dat de

---

1 De toestand kan men vergelijking met die van een huidig ontwikkelingsland. Vooral in Nederland was het aantal teringlijders schrikbarend, naar schatting was 25% van de bevolking in meer of minder ernstige mate aangedaan.

2 Dezelfde misnoegst die ook Ierland teisterde, maar waar de gevolgen nog ernstiger waren en ongeveer 1 miljoen mensen van honger omkwamen. Wie in Ierland rondreist ziet op marktplaatsen meestal een gedenksteen die aan de Great Famine herinnert.

3 O.a. te wijten aan een cholera-epidemie

kerkgenootschappen deze taak tot zich trokken kwam voort uit de vrees voor de uitholling van het kerkelijke leven¹. Het werd een groot conflict tussen Kerk en staat. Hoewel Groen zich schaarde aan de kant van de meer verlichte richting binnen de hervorming, was zijn standpunt dat van een 'Levende Kerk levend uit de regtvaardigmaking door het geloof', dit hield in de behoeftige door het evangelie naar een zedelijke heropvoeding te leiden. In de armenwet is dit standpunt dan ook tot uitdrukking gebracht: '*geen burgerlijk armbestuur mag onderhoud verleen en aan armen, dan na zich, zoveel mogelijk, te hebben verzekerd dat zij dien niet van een kerkelijke instelling van weldadigheid kunnen erlangen*'.

Opkomst van weeshuizen met kerkelijke signatuur

Van af die tijd hebben vooral de kerkelijke instanties zich met de voogdij en wezenzorg duidelijk gaan bezig houden. Naast de bestaande burgerlijke hervormde weeshuizen zien we dat joodse, lutherse, remonstrantse weesinrichtingen rond die tijd worden opgezet. In vele plaatsen, zelfs de kleinere, ziet men weeshuizen van de verschillende kerkelijke denominaties. Bij katholieke zien wij zelfs vanaf 1854 een explosie van weeshuizen, omdat de kerkelijke belemmeringen aan katholieken gesteld waren opgeheven. Deze explosie was mogelijk doordat steeds meer zustercongregaties zich op de wezenzorg gingen storten. Niet zelden waren het nonnen die vanuit het buitenland naar Nederland trokken en daar nieuwe vestigingen stichtten. Deze kloosters zouden later door eigen aanwas sterk in omvang toenemen. Jongensweeshuizen werden nogal eens opgezet door fraters (broeders: kloosterlingen, geen priester)². Toch was de tendens dat de jongere jongens door zusters werden opgevoed.

Sociaal klimaat in weeshuizen wordt beter

De toestand in de weeshuizen verbeterde pas wezenlijk na 1875 door toename van de sociale druk. Grote inbreng had de in 1869 opgerichte *Vereniging in het belang der Weezenverpleging*. Door de industrialisatie verbeterde de economie en kwamen ruimere middelen beschikbaar ook voor de weeshuizen. Bovendien nam het vondelingenschap af en door de verbetering van de gezondheid van de bevolking steeg de levensduur en naam het aantal wezen af. Niettemin zien we vanaf 1870 een sterk toename van het aantal weeshuizen. In Utrecht had men 2 weeshuizen, 50 jaar later was dit aantal gestegen tot 8 waar circa 300 wezen werden verzorgd op een bevolking van ca 75.000 inwoners. De inwendige organisatie van de weeshuizen veranderde weinig. Er waren een binnenvader en binnenmoeder, vaak een echtpaar. Deze werden bijgestaan door suppoosten, meestal oudere weduwen en ex militairen. De leiding van het weeshuis bestond uit regenten die voornamelijk uit het stadsbestuur werden gerekruteerd. Zij behoorden meestal tot de plaatselijke elite. Veel van de kosten van de weeshuizen werden bestreden uit private middelen, waarbij de regenten vaak ook diep in eigen zak tastten. Na 1875 zien we dat de weeshuizen bovendien ruime legaten kregen toegewezen en soms gehele erfenissen. De wezen genoten de sympathie van veel goede gevers. Weeshuizen kregen daardoor wat ruimere middelen die het leven van de wezen aanzienlijk veraangenaamden waardoor zaken als badinrichting, meer privacy, sportfaciliteiten, gevarieerder voeding en beter onderwijs mogelijk werden.

---

1 Vooral binnen de Protestantse visie was milddadigheid en sociale zorg een rechtstreekse geestelijke opdracht waaraan men de getuigen van Christus kon herkennen. Met het wegnemen van deze taak viel dus voor sommigen een deel van het *raison d'être* van het geloof weg.

2 Een goed voorbeeld is het jongensweeshuis te Tilburg (gesticht rond 1845). Dit weeshuis zou faam krijgen door de uitstekende typografenopleiding die aan de pupillen werd gegeven. De drukkerij kreeg een goede naam door het kwaliteitsdrukkerwerk dat werd afgeleverd

Aantal katholieke weeshuizen verviervoudigd

In de periode 1860-1890 verviervoudigt het aantal katholieke weeshuizen. Hoewel vaak met veel goede bedoelingen was de zorg aanvankelijk weinig professioneel, bovendien kil en uitermate preuts, De herinneringen in ego documenten zijn dan ook vaak zoetzuur. Nochtans werd de overgang van de niet professionele binnenvader en binnenmoeder naar de zusters toch wel als verbetering gezien. Zusters althans deden deze zorg zonder commerciële nevenbedoelingen, al moest men vaak met de karige middelen heel erg woekeren. Voor het bestuur van zo'n weeshuis betekende de overdracht van de zorgtaak aan de nonnen wel een overdracht van een groot aantal bestuurlijke bevoegdheden. De externe controle was daardoor minder sterk dan in burgerlijke weeshuizen. Hoewel veel goeds is te vertellen, is het toch niet alles rozengeur en maneschijn.

Invloed van de moderne opvoedkunde

Een laatste belangrijk gegeven vanaf 1850 is de betere pedagogisch begeleiding van de wezen. Vanuit de christelijk optiek stelde men dat kinderen het beste konden opgroeien in een omgeving die het gewone huiselijke leven nabij kwam. Aan vrije tijd en meer warmte werd aandacht gegeven. Veelal waren zij bereid aan de zorg van hun pupillen veel aandacht te geven. Geleidelijk aan werd de voeding beter en werd er meer aandacht aan medische zorg besteed. De hygiëne verbeterde (o.a. door het bouwen van een badinrichting) en de scholing werd op een redelijk peil gebracht. Aandacht werd ook besteed aan nazorg om na het afstompende levens ritme van het weeshuis op eigen benen te leren staan.

Als sluitstuk van deze ontwikkeling in het einde van de 19de eeuw, die een warmmenselijke verzorging van de wezen propageerde zien we ca 1900 de kinderbescherming ontstaan, wordt de voogdij op moderne voet gesteld, kortom er komt een professionalisering van de wezenzorg, waardoor de achterstanden in belangrijke mate werden ingelopen. Een voorloper van deze wetsherziening is het boek van Mr. H.L. Asser geweest.

Genealogische kanttekeningen.

De gegevens over de weeshuizen in de vroegere periode van de 19de eeuw zijn betrekkelijk schaars, behalve die van de gevestigde grote instellingen als de rijkere burgerweeshuizen met een langdurige traditie. Vanaf 1850 zijn er zeer veel publicaties over de weesinstellingen. Bij een zoekactie in catalogus van de Koninklijke Bibliotheek zijn honderden vermeldingen te vinden op de zoekwoorden wezen, weeshuis e.d. Vaak zijn het jubileum uitgaven¹ waarin de geschiedenis van het weeshuis en het vroegere personeel wordt behandeld maar ook veel gegevens zijn opgenomen over de pupillen zelf. In de meeste publicaties die ik raadpleegde waren pagina's lange kolommen met namen van weesmeesters, regenten, binnenmoeders, regentessen etc. aanwezig. Verder zijn er van de weeshuizen ook nogal wat egodocumenten te vinden over het vaak beroerde leven in een weeshuis. Voor een deel zijn in archieven nog de administratieve bescheiden van dergelijke weeshuizen beschikbaar, hoewel ze niet altijd goed ontsloten zijn. De laatste jaren worden deze steeds verder uitgegeven en bewerkt.

DE REGELINGEN WAT BETREFT DE VOOGDIJ TIJDENS DE FRANSE PERIODE EN DAARNA

---

¹ Sommige van deze jubileumuitgaven zijn nauwelijks de moeite waard omdat ze de werkelijkheid verhullen. Sommige documenten (o.a. van het Weeshuis Neerbosch-Nijmegen) zijn door hun zalvende toon niet door te komen.

Weeskamers worden overbodig

Nog meer dan voor de weeshuizen waren er tijdens de Franse periode veranderingen bij de wetgeving met betrekking tot de regeling en toekenning van de voogdij. De eerste stap was dat in het Wetboek (1809) van Koning Lodewijk Napoleon (de broer van Napoleon die hier van 1806-1810 de eerste Nederlandse Koning was) een belangrijke verandering werd opgenomen. Deze hield in dat de positie van de weeskamers drastisch veranderde. Enerzijds kreeg deze instantie een inperking van de bevoegdheden anderzijds werd men met nieuwe taken belast. Een jaar later echter werd hier echter het Franse burgerlijk wetboek ingevoerd, waardoor de voogdijregelingen zodanig veranderden dat de weeskamers overbodig werden. Heel wat weeskamers eindigen dan ook rond 1811 hun activiteiten. Het personeel van de weeskamer werd ontslagen, een beperkt aantal functionarissen (met name de commissaris voor liquidatie) werd voor de afhandeling van lopende zaken aangehouden. Enkele weeskamers bleven dus zij het in afgeslankte vorm, nog voortbestaan, mede omdat de Franse wetgeving geen overgangsrecht voorzag en de weeskamers met bestaande verplichtingen op gescheept zaten. Tijdens de eerste regeringsjaren van Willem I dachten veel ex-raadsheren van weeskamers zelfs dat de wetgeving uit de Franse periode zou worden teruggedraaid. Maar de Franse code civil had zijn bruikbaarheid bewezen en veel Franse zaken bleven dus gehandhaafd. Toch zat men met de verplichtingen van de weeskamers. De liquidatie van de weeskamers pogde men rond 1835 bij wet (staatsblad 5) nog te bespoedigen. Bij wet van 1852 droeg men de liquidatie op aan een commissaris van liquidatie. Het duurde echter nog tot 1860 alvorens de boeken definitief konden worden gesloten. Dat is dus ongeveer een halve eeuw na de invoering van het Franse Burgerlijk wetboek. Ambtelijke molens maalden zeker in de 19de eeuw zeer langzaam.

Het nieuwe wettelijke kader van de voogdij

Waarom werd de functie van de weeskamer overbodig. In tegenstelling tot de wetgeving tijdens de republiek werd de voogd en de toeziende voogd tevens belast met het beheer van de geërfde nalatenschap van hun toegewezen pupillen. De wetgever bepaalde via het BW de rechten en verplichtingen bij het aanvaarden van een voogdij of toeziende voogdij. Daarbij was de benoeming van een voogd in de handen gelegd van de plaatselijke vrederechter (juge de paix). Deze diende bij de voorbereiding van de beslissing een aantal familieleden te horen. De taak van de juge de paix (vrederechter is later(1838) overgegaan naar die van de kantonrechter¹.

Bij meer complexe voogdijzaken zoals het uit de ouderlijke macht zetten van de ouders kwam de officier van justitie en de arrondissementsrechtbank aan te pas. Het betreffen dan kwesties als de benoeming van een voogd bij echtscheidingsprocedure of een uitzetting uit de ouderlijke macht. Bij echtscheiding is de verzorgende ouder de voogd en de wettelijke vader wordt dan toeziende voogd. Bij ontheffing van de ouderlijke macht en het onder curatele stellen van de kinderen gelden diverse spelregels, die we hier niet in extenso zullen bespreken. Bij de ontheffing uit de ouderlijk macht zijn complexe procedures aan de orde. Om een ontheffingsprocedure te starten moet er een verzoek om ontheffing worden gedaan. Dit verzoek kan komen van de toeziende voogd, maar ook van familieleden, de rechterlijke macht, de plaatselijke overheid en later de raden voor kinderbescherming. Meestal. betreft het

---

¹ De juge de paix waren meer mediators dan echte rechters, vaak hadden ze slechts een bescheiden opleiding. De ervaring leerde echter dat na langdurige mediatie er toch een rechterlijke uitspraak werd gewenst. Het systeem van de juge de paix functioneerde hier niet zo goed. Vandaar dat de kantonrechter veel meer een rechtsprekend persoon werd.

dan kinderlijke verwaarlozing, aanzetten tot crimineel gedrag, ontoereikende geestelijke vermogen van de ouders, gevangenschap e.d.

Voogden krijgen een duidelijker juridische positie

Bij halfwezen werd de natuurlijke ouder van rechtswege gezinsvoogd, maar er werd wel een toeziende voogd aangesteld. Deze moest de belangen van het kind in het oog houden, zeker als de langstlevende ouder hertrouwde. Waren beide ouders overleden dan werd in eerste instantie geprobeerd de wees bij familie te plaatsen. Incidenteel kregen de pleegouders soms van gemeentewege ondersteuning. De aangewezen persoon kreeg dan naast de verplichting tot verzorging ook de voogdij. Daarbij werd tevens een toeziende voogd benoemd die toezag dat de voogd zijn taak naar behoren vervulde. Waren er geen potentiële voogden in de familie beschikbaar of stond het kind alleen op de wereld, dan pas werd plaatsing in een weeshuis aanbevolen. De regenten van het weeshuis werden dan met de voogdij belast. Bij de plaatsing in een weeshuis werd indien mogelijk met de religieuze achtergrond van het ouderlijke gezin rekening gehouden. Deze laatste regelingen gold in grote trekken ook voor vondelingen, als bijgiften of naamgeving een bepaalde geloofsovertuiging waarschijnlijk maakten (bijvoorbeeld een reeks van doopnamen met veel heiligen met typische katholieke signatuur). De beslissingen van de vrederechter c.q. kantonrechter met betrekking tot de voogdij zijn voor genealogen belangrijk gegevens. Niet alleen weet men dan de plaats waar het voogdijkind werd ondergebracht maar tevens is bekend wanneer een van de ouders overleed. Verder kan men afleiden of er nog andere familie was en zo neen wie dan de voogdij kreeg toegewezen. Na 1900 worden bij veel van de voogdijtaken een beroep gedaan op de raden voor de kinderbescherming. Bovendien vindt na 1909 de inschrijving in het voogdijregister plaatst dat in ieder kanton moest worden bijhouden. Dit register is publiek, maar de onderliggende stukken worden pas verstrekt als betrokkene overleden is en geen problemen ten aanzien van de privacy bestaan.

Waar vindt men de bronnen over de voogdij, genealogische kanttekeningen

Uit voorgaande is duidelijk geworden dat de zaken met betrekking tot het regelen van de voogd_ na de periode van Napoleon in juridische handen was gelegd. Vandaar dat men deze zaken het beste kan vinden bij de gerechtelijke archieven. Veel van deze voogdijzaken werden later in het provinciale archief opgenomen. Voor eenvoudige voogdij zaken kan men de stukken vinden in de archieven van de juge de paix (vrederechter, een instituut dat wij niet meer kennen) of later de kantongerechten. Meestal zijn deze te vinden in het provinciale archief. Het opsporen van de akten is een tijdrovende bezigheid wanneer men niet precies weet wanneer de voogdijzaak heeft gespeeld. In veel gevallen zal men dan enige jaren het repertorium (in het jargon vaak repertoire genoemd) moeten doorzoeken. Het repertorium toont immers de volgnummers van de akten. Achter dit volgnummers staan de namen van betrokkenen en het soort zaken. Let in dit geval op het trefwoord voogdijzaken. Op basis van het aktenummer kan men dan de voogdij akte verder opvragen. Later worden voogdijzaken gerubriceerd onder het hoofdje burgerlijke zaken. Voor grote plaatsen werden voogdijzaken vaak in een apart repertoireboek bijgehouden. U zult zich dus plaatselijk moeten oriënteren hoe de voogdijzaken zijn gearchiveerd.

Gaat het om meer complexe zaken dan moet U zoeken in het repertoire van de arrondissementsrechtbank. Over voogdijzaken zijn meestal meerdere stukken bewaard gebleven onder andere het rekest tot voogdijbeslissing, het verslag van de beraadslagingen en de besluitvorming. Deze kunnen voor de genealoog aanvullende interessante informatie

bevatten.

LITERATUUR

G. Delfos, J.E. Doek (1984) *Kinderrecht*. Zwolle: Tjeenk Willink (civielrechtelijk deel), een uitputtende beschrijving van de voogdij zoals deze de laatste tijd heeft gegolden, standaardwerk voor juristen, vergt dus nogal wat juridische voorkennis.

S. Groeneveld, J.J.H. Dekker en Th.R.M. Willemse, *Wezen en Boeffjes, Zes eeuwen zorg in wees en kinderverhuizen*. Hilversum, Verloren Prachtig boek, bevat een mooi geïllustreerd en overzichtelijk verhaal dat iedereen kan worden aanbevolen; voor een goed overzicht over deze materie haast onmisbaar, zeer uitvoerige literatuurlijst.

B.S. Hempenius-van Dijk (1991) *De Weeskamer van de Stad Groningen 1613-1811*. Wolters Noordhof. Uitermate goed proefschrift dat uitvoerig de weeskamer beschrijft, het geeft een goed model ook voor andere weeskamers.

P.R. Dam (1987) *Inventaris van de Archieven van het nieuwe stadsweeshuis te Leeuwarden 1678-1967*. Dit boekje geef ik als voorbeeld welke gegevens men al niet in een archief bestand kan vinden. Echt een aanrader, bovendien geeft het de personeellijst vanaf het begin van het weeshuis.

E. Endlich (2003) *450 jaren Burger-Weeshuys*, Amsterdam, Uitgeverij Aspekt. Een persoonlijke geschiedenis waar de bekende historica Wande van der Zee aan heeft mee gewerkt. Enkele hoofdstukjes zijn nuttig en wel aardig, maar globaal wat onder de maat. De auteur geeft een beeld van de situatie van zijn vader die in het weeshuis is opgegroeid en breidt daar een verhaal om heen.

I. van der Vlis met medewerking van Th. Rinsema (2003) *Weeshuizen in Nederland. De wisselende gestalten van een weldadig instituut*. Zutphen, Walburg Pers. Dit is een gedenkboek van het weeshuis van Meppel, dat een brede visie geeft op het weeshuiswezen in Nederland. Er wordt uit vrijwel iedere provincie een weeshuis besproken: Middelburg, Bergen op Zoom, Maastricht, Meppel, Groningen, Enkhuizen, Amersfoort, Schiedam, Sneek, Deventer. Locale verschillen krijgen aandacht. Dit boek leest prettig en kan van harte worden aanbevolen. Van dezelfde auteurs is ook de bekend monografie *Weezen en Boeffjes* (1997), eveneens de moeite waard om te raadplegen.

E.M. Soethout,(1990) *Vele Vaders en Moeders, herinneringen aan het Maagdenhuis als Weeshuis*. Baarn: AMBO

Mr. H.L. Asser (1897) *Bescherming van minderjarigen. Het ouderlijke gezag en de voogdij*. Haarlem: de Erven Bohn